

Mir-Bağırzadə Səmirə Altay qızı
Fəlsəfə doktoru, dosent

PSIXOLOGİYA

Dərslik

**Elmi redaktor-psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent-Südabə
Hüseynova**

Rəy: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent-Südabə Hüseynova

**Mir-BağırzadəS.Psixologiya,-Kulturologiya və incəsənət
fakultəların tələbələri üçün dərslik,- Bakı,-2020.,-s.70**

© Müəllif hüquqları qorunur.

Mir-Bağırzadə Səmirə Altay qızı
Fəlsəfə doktoru, dosent

PSIXOLOGİYA
Dərslik

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun “Davamlı inkişafın fəlsəfəsi”şöbəsinin iclasının qərarı əsasında çap olunur (03.09.2020 il 4saylı protokoldan çıxarış)

BAKI -2020

MÜNDƏRİCAT

Mühazirə 1. Psixologiya elmi biliyin bir qolu kimi.

1. Psixologiyanın predmeti, obyektı və metodları.
2. Elmlər sistemində psixologiyanın yeri.
3. Psixoloji biliklərin inkişaf tarixi.
4. Psixologiyanın əsas sahələri (istiqamətləri).

Mühazirə 2. Psixika və organizm.

1. Psixika anlayışı. Psixikanın funksiyaları.
2. Beyin və psixika.
3. Filogeneza və ontogenezdə psixikanın inkişafı.
4. Psixikanın quruluşu. Şüurun şüursuzluğa (mütənasibliyi) nisbəti.

Mühazirə 3. Şəxsiyyət psixologiyası.

1. Fərd, şəxsiyyət, subyek, fərdiyyət anlayışlarının psixoloji təhlili.
2. Şəxsiyyətin inkişafında hərəkətverici qüvvələr.
3. Sosiallaşma prosesində şəxsiyyətin inkişafı.
4. Şəxsiyyətin psixoloji quruluşu.

Mühazirə 4. Temperament. Xarakter. Qabiliyyətlər.

1. Temperament haqqında təlimlərin inkişaf tarixi təhlili.
2. Temperamentin 4 əsas növlərinin (tiplərinin) psixoloji xarakteristikası.
Hippokratın nəzəriyyəsi.
3. İnsan təbiətinin psixoloji təhlili.
4. Xarakterin vurğulanması (aksentuasiyası).

Mühazirə 5. İdrak (dərək etmə) prosesləri. Duyğu (hissiyat) və qavrayış.

1. Duyğunun (Hissiyatın) psixoloji xarakteristikası
2. Qavramanın psixoloji xarakteristikası.
3. Diqqətin psixoloji xarakteristikası.
4. Yaddaşın psixoloji xarakteristikası.

Mühazirə 6. Təfəkkür, təxəyyül və yaradıcılıq.

1. Təfəkkür.
2. Təxəyyül, yaradıcılıq.

Mühazirə 7. Fəaliyyət və ünsiyyət psixologiyası.

1. Fəaliyyətin ümumi psixoloji nəzəriyyəsi.
2. İnsan fəaliyyətinin növləri.
3. Ünsiyyət- şəxsiyyətarası bir proses kimi

Mühazirə 8. İnsan fəaliyyətinin psixoloji tənzimlənməsi.

Emosiyalar, hisslər və iradəli proseslər

1. İnsanın emosiyaları və hissləri.
2. İradəli proseslərin xarakteristikası.
3. Davranış və fəaliyyətin psixoloji tənzimlənməsi.

Mühazirə 9. Kiçik qrupların və kollektivlərin psixologiyası

1. Psixologiyada kiçik qrup anlayışı.
2. Kiçik qruplardakı sosial-psixoloji proseslər.
3. Kollektivdə hakimiyyətin sosial fenomenı.
4. Qruplararası münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr.

Mühazirə 10. Münaqişələr(konfliktlər) və onların aradan qaldırılması yolları.

1. Şəxslərarası münaqişələrin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri.
2. Münaqişələrin quruluşu və dinamikası.
3. Münaqişənin funksiyaları.
4. Münaqişələrin qarşısının alınması və münaqişə vəziyyətində davranış strategiyaları.

GİRİŞ SÖZ

Təqdim olunan “Psixologiya” adlı dərslük kulturologiya və incəsənət fakültələrin tələbələri üçün nəzərdə tutulub. Dərslük özündə qısa kursun tədrisini əhatə edir. Onun əsas mövzuları: Psixologiya elmi biliyin bir qolu kimi, Psixika və organizm, Şəxsiyyət psixologiyası, Temperament, Xarakter, Qabiliyyətlər, İdrak prosesləri, Duyğu və qavrayış, Təfəkkür, təxəyyül və yaradıcılıq, Fəaliyyət və ünsiyyət psixologiyası, İnsan fəaliyyətinin psixoloji tənzimlənməsi, Emosiyalar, hisslər və iradəli proseslər, Kiçik qrupların və kollektivlərin psixologiyası, Münaqişələr və onların aradan qaldırılması yolları.

Psixologiyanın əsas öyrənmə obyektı - **insandır**. Psixologiya özündə bir necə elməri: biologiya, fiziologiya, genetika, sosiologiya, fəlsəfə, etika, hüquq, tibb, kulturologiya, siyasi elmlər, təbii elmlər və s. cəmləşdirir. Psixologiyanın köməkçi qolu - *pedaqogika* sayılır. Psixologiya insanı hərtərəfli öyrənir və tədqiq edir. İnsanın formalaşmasında onun genetik və bioloji kodu, mühit, **tərbiyyə**, cəmiyyət və təbii faktorlar böyük rol oynayır. Psixologiya tədbiqi funksiyası ilə seçilir. Şərq və Azərbaycan mədəniyyətində əsas və vacib məqsəd: Kamil insanın formalaşmasında bütün bilikləri öyrənmək, onu tədbiq etmək və həyata keçirmək.

Həmçinin, psixologiya çox mühüm sosial və individual problemləri həll edir: misal üçün, özünü öyrənmək, səhfləri korrekte etmək və insanlarla düzgün, düşünülmüş fikirlərlə və hərəkətlərlə ünsiyyət etmək, münaqişələri həll etmək və insanlarla düzgün(dürüst) birgəyaşamaq və işləmək, sülhü sevmək, vətənpərvər olmaq, cəmiyyətə, ailəsinə pozitiv və xeyirli dəyərli fikirləri və hərəkətləri ilə nümunə olmaq – bu psixologiyanın əsas və vacib istiqamətlərindəndir. Azərbaycan mədəniyyətində, fəlsəfəsində, psixologiyasında ən vacib və mühüm yer insanın “kamil konsepsiyasıdır” və bizim milli-mədəni dəyərlərimiz əsrlər boyu Müqəddəs kitablar ilə, bədii ədəbiyyatda, folklorunda, alimlərimizin risalələrində və elmi işlərdə məhs bu problemləri həll edilirdi və psixologiya - onların təhlilində və həllində gözəl bir elmdir.

Müasir psixologiya bilikləri, peşəkar yaradıcılıq fəaliyyətinin mənimsənilməsində və həyata keçirilməsində müvəffəqiyyət amili kimi insanın şəxsiyyət xüsusiyyətləri haqqında tələbənün vahid görüşünün formalaşmasına kömək edəcəkdir. Psixologiyada bilik öyrənmə bacarıqlarının, psixoloji iş mədəniyyətinin, özünütəhsilin inkişafına da öz töhfəsini verəcək; insanın və cəmiyyətin psixoloji təbiəti haqqında biliklərə əsaslanaraq daha effektiv qərar qəbul etməyə imkan verəcəkdir.

“PSIXOLOGİYA” FƏNNİN MÖVZU TƏQVİM PLANI

№	Mövzular	Mühazirə	Seminar
1	Psixologiya elmi biliyin bir qolu kimi.	2 saat	2 saat
2	Psixika və organizm.	2 saat	2 saat
3	Şəxsiyyət psixologiyası.	2 saat	
4	Temperament. Xarakter. Qabiliyyətlər.	2 saat	
5	İdrak (dərək etmə) prosesləri. Duyğu(hissiyat) və qavrayış.	2 saat	
6	Təfəkkür, təxəyyül və yaradıcılıq	2 saat	
7	Fəaliyyət və ünsiyyət psixologiyası.	2 saat	
8	İnsan fəaliyyətinin psixoloji tənzimlənməsi. Emosiyalar, hisslər və iradəli proseslər	2 saat	2 saat
9	Kiçik qrupların və kollektivlərin psixologiyası.	2 saat	2 saat
10	Münaqişələr və onların aradan qaldırılması yolları.	2 saat	2 saat

Mühazirə 1. Psixologiya elmi biliyin bir qolu kimi

1. Psixologiyanın predmeti, obyektı və metodları.
2. Elmlər sistemində psixologiyanın yeri.
3. Psixoloji biliklərin inkişaf tarixi.
4. Psixologiyanın əsas sahələri (istiqamətləri).

1. Psixologiyanın predmeti, obyektı və metodları

Psixologiya yunan dilindən “biliklərin təlimi, ruhun biliyi” kimi tərcümə olunur (“*psyuha*” – “*ruh*” deməkdir, “*loqos*” – “*biliklərin təlimi*”, “*bilik*” deməkdir). Psixologiya - əqli(psixi) həyat və insan fəaliyyətinin qanunları, həmçinin insan icmalarının müxtəlif formaları haqqında elmdir. Psixologiya, bir elm olaraq, psixikanın faktlarını, qanunlarını və mexanizmlərini öyrənir. **Psixologiyanın obyektı** - yalnız konkret və ayrı bir insan deyil, həm də psixoloji həyatın xüsusiyyətləri kimi bir sahə tərəfindən öyrənilən müxtəlif sosial qruplar, kütlələr və insan icmalarının digər formaları və digər yüksək mütəşəkkil heyvanlardır(zoopsixologiya adlanan psixologiyanın fənni). Ancaq, ənənəvi olaraq, **psixologiyanın əsas obyektı insandır**. Bu mənada **psixologiya** - müxtəlif şərtlərdə, həyat və işlərin müxtəlif mərhələlərində insanların psixikasının meydana gəlməsi, inkişafı, fəaliyyət göstərməsi və təzahürlərin qanunlarının elmidir.

Psixologiyanın **öyrənilməsinin mövzusu**– *psixikadır*. Ən ümumi formada psixika bir insanın daxili mənəvi dünyasıdır: onun ehtiyacları və maraqları, istək və hərəkətləri, münasibətləri, dəyər mühakimələri, münasibətlər, təcrübələr, məqsədlər, bilik, bacarıqlar, davranış və fəaliyyət bacarıqları və s.

İnsan psixikası ifadələrində, emosional vəziyyətlərində, üz ifadələrində, pantomimada, davranışda və fəaliyyətdə, onların nəticələri və digər xarici ifadə olunan reaksiyalarda özünü göstərir: məsələn, üzün qızartısı, tərləmə, ürəyin ritmindəki dəyişiklik, qan təzyiqi və s. Yadda saxlamaq vacibdir - insan əsl fikirlərini, əlaqələrini, təcrübələrini və digər psixoloji vəziyyətlərini gizlədə bilər.

Psixoloji varlığın formaları bütün müxtəlifliyi aşağıdakı *dörd qrupa birləşdirilir*.

1. İnsanın *psixoloji prosesləri*:

a) məlumatverici (diqqət, hiss, qavrayış, təsəvvür, yaddaş, təfəkkür, nitq);

b) emosional hisslər;

c) güclü iradəli hisslər.

2.İnsanın *psixoloji tərbiyəsi* (bilik, bacarıq, qabiliyyət, vərdişlər, qaydalar, adətlər(inanclar), həyata baxış və s.)

3.İnsanın *psixoloji xüsusiyyətləri* (istiqlalət, xarakteri, temperamenti, şəxsiyyət qabiliyyəti).

4. *Psixoloji vəziyyətlər*: funksional (intellektual-məlumatverici, emosional və iradəli) və ümumi (səfərbərlik, relaks(istirahət)

Psixologiyanın **əsas vəzifəsi** - insanların psixikasının mənşəyini və xüsusiyyətlərini, onun meydana gəlməsi, formalaşması, fəaliyyət göstərməsi və təzahürləri, insan psixikasının imkanları, insan davranışına və fəaliyyətinə təsirini bilməkdir. Psixologiyanın eyni dərəcədə vacib vəzifəsi, insanların həyat və işin müxtəlif şəraitlərində peşə və digər vəzifələri həll edərkən stressə qarşı müqavimət və *psixoloji etibarlılığını artırması üçün tövsiyələr hazırlamaqdır.*

Ümumiyyətlə, **elm olaraq, psixologiya iki əsas funksiyanı** yerinə yetirir: *fundamental bir elm olaraq*, psixoloji nəzəriyyəni inkişaf etdirməyə, insanların fərdi və qrup psixikasının qanunlarını və onun ayrı-ayrı hadisələrini açmağa çağırılır; *tətbiq olunan bilik sahəsi kimi* - insanların peşəkar fəaliyyətlərini və gündəlik həyatını yaxşılaşdırmaq üçün *tövsiyələr hazırlamaq.*

Psixologiyanın metodları: 1/*müşahidə* - tədqiqatçı konkret faktiki materialı əldə etdiyi bir pedaqoji fenomenin məqsədilə qavrayır. Tədqiqatçı müşahidənin aparıldığı qrupun üzvü olanda müşahidəni qizli edir - o "daxil olan" müşahidəçi adlandırılır; və "tərəfdən" yəni daxil olmayan müşahidəçi olur; açıq və gizli (inkoqnitə); tam və seçilmiş.

2.*Müsahibə metodları* - *söhbət, müsahibə, anket.* *Söhbət* - zəruri məlumatları əldə etmək və ya müşahidə zamanı kifayət qədər aydın olmayan şeyləri aydınlaşdırmaq üçün istifadə olunan müstəqil və ya əlavə bir tədqiqat metodudur. *Söhbət* əvvəlcədən planlaşdırılan bir plana əsasən aydınlaşdırma tələb edən məsələlərin müəyyənləşdirilməsi ilə aparılır. *Həmsöhbətin* cavablarını qeyd etmədən azad formada aparılır. *Söhbətin* bir növü, sosiologiyadan pedaqogikaya gətirilən *-intervyu -müsahibə* - almaqdır. *İntervyu-müsahibə* zamanı tədqiqatçı müəyyən ardıcılıqla

verilmiş əvvəlcədən müəyyən edilmiş suallara riayət edir. *İntervyu-müsahibə* zamanı cavablar açıq şəkildə qeyd olunur.

Sorgulanma (anketləşmə)- anketi istifadə edərək kütləvi material toplama üsuludur. Anketləri ünvanlanan şəxslər suallara yazılı cavablar verirlər. *Söhbət və intervyu-müsahibə - üz-üzə sorğudur* , anket isə - *qiyaibi sorğu* adlanır.

Fəaliyyət məhsullarının tədqiqi qiymətli material təmin edə bilər: yazılı, qrafik, yaradıcı və nəzarət (kontrol) işləri, rəsmlər, çertöjlar, detallar, fərdi fənlər üçün dəftərlər və s. Bu əsərlər tələbənin bu və ya digər sahədə fərdiliyi, əldə edilmiş bacarıq səviyyəsi haqqında lazımı məlumatları təmin edə bilər.

Pedaqoji tədqiqatda xüsusi rol **eksperiment** - onun *pedaqoji effektivliyini müəyyənləşdirmək* üçün *müəyyən bir metodun* və ya iş metodunun xüsusi təşkil olunmuş *sınağ rolunu* oynayır. **Təbii təcrübə** (adi bir təhsil prosesi kontekstində) və **laboratoriya təcrübəsi** (fərdi tələbələr qalan hissələrdən təcrid olunduqda, məsələn, bu və ya digər *tədris metodu* ilə sınaq üçün süni şəraitin yaradılması) arasında bir *fərq qoyulur* . Ən çox istifadə olunan *təbii sınaqdır*. O- *uzunmüddətli* və ya *qısamüddətli* ola bilər.

Problemləri müəyyənləşdirmək, fərziyyələr yaratmaq və toplanmış faktları qiymətləndirmək üçün **nəzəri metodlar** lazımdır. **Nəzəri metodlar** ədəbiyyatın öyrənilməsi ilə əlaqələndirilir: ümumilikdə - insanşünaslığa dair klassiklərin əsərləri və xüsusilə - *pedaqogikada* ;

pedaqogika üzrə ümumi və xüsusi iş;

tarixi-pedaqoji əsərlər və sənədlər;

dövri pedaqoji mətbuat;

məktəb, təhsil, müəllim haqqında bədii ədəbiyyət;

pedaqogika və əlaqəli elmlər üzrə **dərslilər və tədris vəsaitləri**.

2. Elmlər sistemində psixologiyannın yeri

Psixologiya humanitar, antropoloji bilik sahəsidir. Bir çox elmlə sıx bağlıdır. Bu vəziyyətdə belə qarşılıqlı əlaqələrin iki tərəfi olduqca açıq şəkildə özünü göstərir.

• Bir növ, *nəzəri əsas* - psixologiya üçün - əsas kimi fəaliyyət göstərən elmlər var: məsələn, *insanın ali sinir fəaliyyətinin fəlsəfəsi, fiziologiyası. Fəlsəfi elmlər ilk növbədə psixologiya üçün nəzəri və metodoloji əhəmiyyət daşıyır.* İnsanı obyektiv gerçəkliyin inkişafının ən ümumi qanunları, həyatın mənşəyi, insan varlığının mənası ilə bir anlayışla təchiz edir, içindəki dünya mənzərəsinə dair müəyyən bir mənzərəni formalaşdırır, canlı və qeyri-maddi maddələrdə insanların, proseslərin və hadisələrin səbəblərini anlayır, real hadisələrin, faktların mahiyyətini izah edir. **Fəlsəfə** - *insanın dünyagörüşünün formalaşmasına həlledici töhfə verir.*

• *Elə elmlər var ki ,onların təməlində və nəzəri əsaslarında Psixologiya durur.* Bu elmlərə ilk növbədə *pedaqoji, hüquq, tibb, siyasi elmlər və bir sıra digər elmlər daxildir.* Hal-hazırda bu elmlərdən istifadə edərkən psixoloji problemlərin tədqiqi kifayət qədər tam və əsaslı ola bilməz. Burada insan amilini ,həmçinin insanın psixikası;yaş, etnik, peşə və digər insanların qrupları psixologiyasını nəzərə almaq lazımdır. Göründüyü kimi, *müasir psixologiya elmi biliklər sistemində xüsusi yer tutur.*

3. Psixoloji biliklərin inkişaf tarixi

Ruhun *biliklər təlimi* (e.ə. V əsr - e.ə. XVII əsrin əvvəlləri)

Ruhun biliklər təlimi - *qədim yunan fəlsəfəsi və tibb çərçivəsində* formalaşdı. Ruh haqqında yeni fikirlər - dünyəvidi, hamı üçün açıq, rəşional tənqid üçün əlçatandı. *Ruhun bilklər təlimi* qurulmasında *məqsədi - onun varlıq xüsusiyyətlərini və qanunlarını müəyyənləşdirmək idi.*

Ruh haqqında fikirlərin inkişafında ən vacib istiqamətlər **Platon** (e.ə. 427-347) və **Aristotel** (e.ə. 384-322) bilik təlimləri ilə əlaqələndirilir.

Platon maddi, ölümlü bir cisim və qeyri-maddi, ölməz bir ruh arasındakı xətti çəkdi. Fərdi ruhlar, yəni vahid ümumdünya universal ruhunun qüsursuz obrazları, universal mənəvi təcrübənin bir hissəsinə sahibdir, və onun xatırlatması fərdi mənimsəmə (yəni idrak) prosesinin mahiyyətidir. Bu biliklər təlimi fəlsəfi idrak (mənimsəmə) nəzəriyyəsinin əsasını qoydu və psixoloji biliklərin fəlsəfi, etik, pedaqoji və dini problemlərin həllinə istiqamətini müəyyənləşdirdi.

Aristotelə görə, ruh, məqsədini təmin edən canlı üzvi cismnin bir formasıdır. Ruh bütün həyatı təzahürlərin əsasını təşkil edir, ruh bədənəndən ayrılmazdır. Bu müddəə, Platonun fikri ilə ruhların doğuş zamanı və ölüm müddətində bitməsi ilə bağlı bəlkə təlimlərinə ziddir. Ancaq hər iki təlim budur: ruh canlı bir cismnin fəaliyyətinin məqsədini təyin edir. Aristotel üç növ ruhdan - *bitki, heyvan və rəasional (insan)* haqqında danışır. Onlar həyatın üç mərhələsini ardıcılıqla təmsil edirlər. İnsan ruhu nəticələr yaratmağa imkan verir, və onun əsasında olan yaddaş, ixtiyarı, azad seçimdən üstündür.

Platonun tələbəsi, **Aristotel Teofrastın** (e.ə. 372-287) davamçısı 30 fərqli xarakterlər təsvir etdi və populyar psixologiyada ayrı bir xəttin təməlini qoydu ki, bu gün də onu Deyl Karnegi təmsil edir.

Hippokrat (E.ə. 460-c. 377 e.ə.) beynin düşüncə və hissiyyat orqanı olması qaydasını ortaya qoymuşdur. Temperantlar bilik təlimini inkişaf etdirdi və ilk olaraq bədən quruluşunun xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq temperament tipologiyasını təklif etdi.

III-V əsrlərdə **Plotinus (205-270)**, **Aurelius Augustine** (354-430) və erkən xristian filosofları və ilahiyatçılarının əsərlərində insanın daxili aləmi, özünüdərk etmə imkanları tədqiqat mövzusu kimi ayrılır; şüur fenomenlərinin təsvirləri ilk dəfə ortaya çıxır.

Azərbaycan alimi - Nəsir əd-Din Tusinin irsi zəngin və çoxşaxəlidir, elmin müxtəlif sahələrini əhatə edir: fəlsəfə, mədəniyyət, siyasət, etika, ilahiyat, hüquqşünaslıq, məntiq, psixologiya, iqtisadiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, fizika, astronomiya, riyaziyyat, triqonometriya, həndəsə, coğrafiya və bir çox digər elmlər. Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi- Nəsiri" Şərqdə əxlaq və təhsil haqqında ən çox yayılmış kitabdır. Bu əsərdə N. Tusinin mənəvi saflığın fəlsəfi əsasları, ailə idarəçiliyi və valideyn tərbiyəsi, ölkəni idarə etmə siyasəti ilə bağlı fikirləri əks olunur. "Əxlaqi- Nəsiri" 3 hissədən ibarətdir: "Əxlaq təmizliyi", "Ailənin idarə edilməsi", "Ölkəni idarə etmə siyasəti". Əsrlər boyu Orta və Yaxın Şərqdə mənəviyyat və əxlaq qaynağı hesab olunan "Əxlaqi-Nəsiri" kitabında Nəsirəddin Tusinin insan, ailə, cəmiyyət, əxlaq, din, ictimai münasibətlər barədə dolğun təsəvvürləri, etik-fəlsəfi şərq

psixologiyasından fikirləri yer alıb."Əxlaqi- Nəsiri" dəfələrlə müxtəlif ölkələrdə (Bombey, Tehran və digər şəhərlərdə) mətbəə və litoqrafik üsullarla nəşr edilmişdir. N. Tusinin əsəri dəyərlidir və dərin və hərtərəfli öyrənməyə layiqdir. Sovet pedagoji psixologiyasının tədqiqatına da daxil edilmişdir.

Abbasquli Ağa Bakıxanov (1794-1847) - Azərbaycanın maarifçi alimi,-pedaqoqı, şairi və yazıçısı , əsərlərini azərbaycan,fars və ərəb dillərində yazan , gənc nəslin tərbiyəsi ilə bağlı "Təhsilul əhlaq" (Əxlaq tərbiyəsi) əsərini yazmışdır: burada əsas mövzular:ədalət, valideynlərə hörmət,yüksək tərbiyədir; A.A.Bakıxanov uşaqların Azərbaycan, rus, gürcü dillərini, tarixini və s. öyrənə biləcəyi, **Dyunyavi Məktəb** yaratmaq ideyasını təqdim etdi. "Eynul Mizan" - məntiqə həsr olunmuş, "Qulistani-İrəm" - Azərbaycan tarixinə aid əsərərini yazdı; A.A.Bakıxanovun qardaşı Abdullah Ağa Zərdabinin məktubuna və sorgusuna cavab olaraq "Əkinçi" qəzetinin yaradılmasına maddi yardım göstərmişdir.

Frensis Bekon (1561-1626) ilk dəfə olaraq ruhun təbiəti haqqında baxış ilə dərk edən nəticələrdən imtina etdi və empirik araşdırmalara ehtiyac olduğu qənaətinə gəldi. Bekon *bədən elmini qəlb elmindən* ayırdı : ruhun bilik təlimində rasionil ilahi ruh və insanı və heyvanlar üçün ümumi olan irrasional, həssas, bədənli bir elm ayırd etdi. Bekon tərəfindən təqdim olunan Ruhun ən vacib yeni anlayışı -idrak proseslərində cəmiyyətin və vasitələrin rolu haqqında təsəvvüdüür.

Fəlsəfi bilik nəzəriyyəsi (XVII əsrin ortaları - XIX əsrin ortaları). Psixoloji biliklərin inkişafında yeni bir dövr ilk dəfə "[şüür]" ifadəsinin işlədildiyi **Rene Dekartın** (1596-1650) bilk təlimləri ilə başladı. Şüür bədən və ruhu ayıran bir meyar kimi qəbul edildi. Varlığın meyarı [introspeksiya] adlanırdı. Varlıq meyarına (introspeksiya) görə, yalnız insanın ruhu var və heyvanlar ruha sahib deyil və mexaniki cihaz kimi hərəkət edirlər. Heyvanlarda və insanlarda baş verən fiziki hərəkətləri izah etmək üçün Dekart mexaniki determinizm prinsipinin həyata keçirildiyi refleks ideyasını təqdim etdi. Refleksin mahiyyəti, Dekartın fikrincə, heyvan ruhlarının sinir boyunca hərəkət etməsi ilə xarici təsirlər bədənə hərəkətləri olan müəyyən əzələlərin gərginliyinə səbəb olur. Dekartın

fikrincə, ruh bədəni hərəkətə gətirir, bədən isə ruha həssas təəssüratlar verir.

4. Psixologiyanın əsas sahələri (istiqamətləri)

Fizioloji və psixoloji formalaşması və inkişafı baxımından insan müxtəlif mərhələlərdən keçir, ictimai həyatın bir çox sahələrində iştirak edir və müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olur. İnsan icmalarının formaları da müxtəlifdir: kiçik və böyük sosial qruplar, yaş qrupları, peşə, təhsil, etnik, dini, ailə, mütəşəkkil və özbaşına inkişaf edən qruplar və digər insan icmaları. Bu baxımdan müasir psixoloji elm çoxşaxəli bilik sahəsidir və 40-dan çox nisbətən müstəqil sahəni əhatə edir. *Ümumi psixologiya və sosial psixologiya* psixoloji biliklərin digər sahələrinə münasibətdə əsas və baza kimi çıxış edir: əmək, idman, ali təhsil, dini, media (KİV), sənət, yaş, pedaqoji, mühəndislik, hərbi, tibbi, hüquqi, siyasi, etnik və s. psixologiyası .

Sənət psixologiyası - bədii fəaliyyətin bütün növlərinin ən ümumi qanunlarını müəyyənləşdirməyə, yaradıcı insanın şəxsiyyət kimi formalaşması mexanizmlərinin açıqlanmasına, sənətin insana təsirinin müxtəlif formalarını təhlil etməyə yönəlmişdir və psixologiyanın bir qoludur. Sənət psixologiyasında müxtəlif istiqamətləri var və xüsusi yer insan psixologiyasına rənglərin təsiridir. Məhs buna görə alimlər rəngləri *soyuq və isti novlərə* bölmüşlər. *Soyuq rənglər*: göy(göyün və suyun rəmzi), bənövşəyi rənglər; *isti rənglər*: sarı(günəşin rəmzi), qırmızı və narıncı rənglər; *neytral rənglər*: ağ, qara, boz və qəhvəyi rənglər aiddir.

Mühazirə 2. Psixika və *organizm*

1. Psixika anlayışı. Psixikanın funksiyaları.
2. Beyin və psixika.
3. Filogenez və ontogenezdə psixikanın inkişafı.
4. Psixikanın quruluşu. Şüurun şüursuzluğa (mütənəsibliyi) nisbəti.

1. Psixi anlayışı. Psixikanın funksiyaları

Psixika (yunan. “psychikos” - ruhlu) - insanın və ya heyvanın obyektiv gerçəklik hadisələrini əks ettirmək, onun istiqamətləndirməsi və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi üçündür .

Psixikanın təzahürünün təbiəti və mexanizmləri haqqında fundamental fikirlər:

- psixika yalnız canlı maddənin və yalnız yüksək mütəşəkkil bir canlı maddənin xüsusiyyətidir (psixikanın varlığının mümkünliyünü təyin edən xüsusi orqanlar tərəfindən);
- psixikanın obyektiv dünyanı əks etdirmə qabiliyyəti malikdir (ətrafındakı dünya haqqında məlumat almaq üçün);
- canlı məxluqun aldığı ətrafında olan dünya haqqında məlumat, *canlı organizmin daxili mühitini tənzimləmək* və davranışının formalaşması üçün əsas olur, *ümumiyyətlə bu orqanizmin yaşayış mühitində nisbətən uzun müddət olma ehtimalını müəyyənləşdirir*.

Psixikanın funksiyaları:

- dünyanın təsirlərini əks olunması;
- insanın ətraf dünyadakı öz yeri barəsində məlumatlı olması;
- davranış və fəaliyyətin tənzimlənməsi.

2. Beyin və psixika

Sinir sistemi funksional və struktur olaraq periferik və mərkəzi sinir sistemlərinə bölünür. Mərkəzi sinir sistemi bir-biri ilə əlaqəli neyronların toplusudur. O baş və onurğa beyni ilə təmsil olunur. Baş və onurğa beyni kəskin hissəsində daha tünd rəngli bölgələr ayrılır - bu *boz maddədir* (sinir hüceyrələrinin cisimləri tərəfindən əmələ gəlir) və ağ bölgələr - bu beynin *ağ maddəsidir* (miyelin qabığı ilə örtülmüş sinir liflərinin yığılması). Sinir sisteminin periferik hissəsi nervlərdən ibarətdir (yəni sinir liflərinin bağları), üstü ümumi birləşdirici toxuma qabığı ilə örtülmüşdür. Periferik sinir sisteminə sinir düyünləri və ya qanqaliya da daxildir (yəni, onurğa və beyin xaricindəki sinir hüceyrələrinin çoxluqları). Sinir sisteminin mərkəzi və periferik hissəyə bölünməsi əsasən şərtidir, çünki sinir sistemi bütöv bir orqan kimi fəaliyyət göstərir.

İnsanın sinir sistemi bütöv bir sistem kimi fəaliyyət göstərir. Bu, eyni zamanda onun aparıcı elementinə - beynə aiddir, sistemli fəaliyyətində əsas idarəçi - beyin qabığıdır.

3. Filogenezdə psixikanın inkişafı

Filogenezdə psixikanın inkişafı sinir sisteminin inkişafı ilə əlaqələndirilir. Hiss orqanların və sinir sisteminin inkişaf səviyyəsi mütəmadi olaraq psixoloji əks olunmanın səviyyəsini və formalarını müəyyənləşdirir.

Canlı orqanizmlərin psixikasının inkişafı dörd əsas səviyyəsi ayırd olunur:

- Qıcıqlanma;
- Həssaslıq (hissiyat);
- Daha yüksək heyvanların davranışı (xarici şərtləli davranış);
- İnsan şüuru (xarici şərtləli davranış).

Ontogenezdə psixikanın inkişafı. Bəşəriyyətin təcrübəsini mənimsəmədən, bir birinə oxşayan-eyni olan canlılarla ünsiyyət qurmadan, insani *hissləri*, *sərbəst diqqət* və *yaddaş qabiliyyəti*, *müərrəd təsəvvür qabiliyyəti* inkişaf etməyəcək və insan şəxsiyyəti formalaşmayacaqdır.

4. Psixikanın quruluşu. Şüurun şüursuzluğa(mütənasibliyi) nisbəti

Şüurun quruluşu və insan psixikasında *şüursuzluq*. İnsana xas olan psixikanın ən yüksək səviyyəsini **şüur** formalaşdırır. **Şüur**-psixikanın ən yüksək, inteqrasiya olunmuş forması, şəxsin əmək fəaliyyətində, digər insanlarla daimi ünsiyyətdə (dil köməyi ilə) formalaşmasının sosial-tarixi şərtlərinin nəticəsidir. Bu mənada şüur "sosial bir məhsuldur".

İnsan şüurunun xüsusiyyətləri:

- 1) şüur- ətrafımızdakı dünya haqqında biliklərin məcmusu.
- 2) subyekt ilə obyekt arasında, yəni insanın "mən" və "mənə məxsus olmayan" şey arasında fərq.
- 3) insanın məqsədyönlü fəaliyyətini təmin etmək.
- 4) şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə emosional qiymətləndirmələrin olması.

Yuxarıda göstərilən bütün şüur keyfiyyətlərinin meydana gəlməsi və təzahürü üçün *şərti işarə sistemi* olaraq *nitq və dildir*.

Psixikanın aşağı səviyyəsi - *şüursuzluqdur*. **Şüursuzluq**-şüursuz insanın hesab vermədiyi təsirlər nəticəsində yaranan

psixoloji proseslərin, hərəkətlərin və şərtlərin məcmusudur. Psixoloji olaraq (psixikanın anlayışı daha geniş,nəinki "şüur", "şüurlu" anlayışı olduğundan), şüursuzluq -zaman və hərəkəti yerində oriyentasiya bütövlüklə itirildiyi, davranışın nitq tənzimlənməsi pozulduğu real əks olunan formasıdır. Şüursuz vəziyyətdə, şüurdan fərqli olaraq, görülən hərəkətlərə məqsədyönlü nəzarət mümkün deyil və nəticələrinin qiymətləndirilməsi də mümkün deyil.

Şüursuz sahəyə -yuxuda (xəyallarda) olan meydana gələn psixoloji hadisələr daxildir; Görünməz, lakin həqiqətən fəaliyyət göstərən stimullardan yaranan cavab reaksiyaları ("subsensor" və ya "subseptiv" reaksiyalar); Keçmişdə şüurlu olan, lakin təkrarlanma səbəbiylə avtomatlaşdırılmış və buna görə huşsuz hala gələn hərəkətlər; Şüurun məqsədi olmayan fəaliyyət üçün bəzi motivasiya və s.-aidilər Şüursuz hadisələrə xəstə bir insanın psixikasında baş verən bəzi patoloji hadisələr də daxildir: dəlilik , halüsinasiyalar və s.

Mühazirə 3. Şəxsiyyət psixologiyası

1. Fərd, şəxsiyyət, subyekt, fərdiyyat anlayışlarının psixoloji təhlili.
2. Şəxsiyyətin inkişafında hərəkətverici qüvvələr.
3. Sosiallaşma prosesində şəxsiyyətin inkişafı.
4. Şəxsiyyətin psixoloji quruluşu.

1 Fərd, şəxsiyyət, subyekt, fərdiyyat anlayışlarının psixoloji təhlili

Şəxsiyyət problemi psixologiyada mərkəzi problemlərdən biridir. *Şəxsiyyət* daxili quruluşu, arhitektonikası, meydana gəlməsi, formalaşması, inkişafı, sosial-psixoloji təzahürlərinin xüsusiyyətləri, təbii, bioloji (irsi), sosial və digər şərtlər baxımından psixologiyanı maraqlandırır. Şəxsiyyət psixologiyasında mərkəzi problemlərdən biri - onun fəaliyyətinin, təzahürlərinin və insan həyatının tənzimlənməsinin psixoloji mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Şəxsiyyəti dərk etmək - *insan, fərd, fərdiyyat, subyekt, subyektivlik* kimi kateqoriyaların qavranılması ilə sıx bağlıdır.

İnsan- müəyyən bir anlayışdır və bir-biri ilə əlaqəli iki sistemi əhatə edir: bioloji və psixi (mənəvi).

Fərd - ayrı, xüsusi olaraq götürülmüş bir insandır.

Fərdiyyət - ümumiyyətlə, müəyyən bir insanın özünəməxsusluğunu xarakterizə edən fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi qəbul edilir.

Subyekt- məqsəd qoymağa imkan verən və məqsədlərinə uyğun hərəkətlər, əməllər, fəaliyyət və, ümumiyyətlə, davranışı olan bu cür psixoloji xüsusiyyətlərin məcmusundakı - insandır.

Subyektivlik - insanın bu və ya digər məqsədə çatmaq və qarşıya qoyulmuş fəaliyyət məqsədlərinə uyğunluqdur. Bu məqsədlər, cari işlərin və daha uzaq bir işlərin tapşırıqlarını həll etmək üçün situativ ola bilər: həyatın müəyyən bir hissəsi ya tam həyat üçün.

Şəxsiyyət - mürəkkəb, sistemli, çox səviyyəli, iyerarxik şəkildə mütəşəkkil, müxtəlif, coxməhəyyətli olaraq formalaşmış, insanın psixoloji tərbiyəsi başa düşülür. O, təkə bir obyekt və məhsul, pedaqoji və digər təsirlərin nəticəsi kimi deyil, həm də idrakın şüurlu bir predmeti və gerçəkliyin aktiv çevrilməsi kimi çıxış edir.

Şəxsiyyət - onu sosial (və digər) inkişafın obyektini (məhsulu, nəticəsi) və gerçəkliyin özünün biliyi və ona münasibət əsasında dəyişmə obyektini kimi xarakterizə edən bu mənəvi, psixoloji xüsusiyyətlərin, keyfiyyətlərin cəmində özünəməxsus bir şəxsdir. *Şəxsiyyət* - şüurun və özünüdərkini daşıyıcısı kimi müəyyən -bir insandır. (K. K. Platonov)

Şəxsin şüuru ictimai-tarixi xarakter daşıyır. *Özünüdəyşünmə* (yəni özünü tanıma) - insanın şüur inkişafının ən yüksək səviyyəsidir, onun mühakimələrində, qiymətləndirmələrində, münasibətlərində və hərəkətlərində insanın əqli fəaliyyətinin və müstəqilliyinin formalaşması üçün əsasdır. İnsan şüuru, ətrafdakı gerçəkliyin mənasını, həqiqi dünyada özünü dərk etməsini və anlamasını, habelə varlığının mənasını dərk etməsi və inkişaf etdirməsi, o zaman bir insan kimi formalaşır və inkişaf edir.

İnsan - şəxsiyyət olaraq doğulmur, o, ictimai və təbii mühitlə, həyatının və işinin maddi və mənəvi şərtləri ilə qarşılıqlı təsir prosesində formalaşır. Bu qarşılıqlı əlaqə prosesində insan formalaşır, açılır, inkişaf edir və özünü bir şəxs kimi göstərir.

2. Şəxsiyyətin inkişafında hərəkətverici qüvvələr

Şəxsiyyətin formalaşmasında aparıcı rolunu ilk növbədə aşağıdakıları əhatə edən sosial şərtlər oynayır:

makro-sosial-mühit – ictimai quruluş, dövlət quruluşu, medianın ideoloji və digər təsir xüsusiyyətləri, təbliğat, təşviqat; cəmiyyətdəki ictimai-siyasi, etnik və dini mühit, onların yeri, çəkisi, beynəlxalq münasibətlər və münasibətlər sistemində ölkənin rolu və s.;

mikrososioloji mühit- insanın birbaşa təmasda olan qarşılıqlı təsirinə bir mühitdir: ailə, mehriban kompaniya, məktəb sinfi, tələbə qrupu, istehsalat və əmək kollektivi; insanın sosial mühitlə digər situasiya və nisbətən uzunmüddətli münasibətlər;

tərbiyə - insanın, xüsusən də onun mənəvi sferasının formalaşması və inkişafının xüsusi təşkil olunmuş bir prosesidir;

fəaliyyət - oyun; təhsil; sənaye, əmək, elmi fəaliyyət;

bioloji və genetik faktor – insanın genetik kodu;

müxtəlif növlərində və hər şeydən əvvəl digər insanlarla ünsiyyətdə *sosial qarşılıqlı əlaqə*.

İnsanın psixoloji, həmçinin bioloji inkişafına yaşayış yerinin süni mühiti, müasir texnika, texnologiya, istehsalı və istismarı, istifadəsi, müasir sənayenin əlavə məhsulları, müasir radio, televiziya və digər texniki vasitələrlə yaradılan informasiya və texniki mühit də təsir göstərir.

Sosial vəziyyətlərlə yanaşı, şəxsiyyətin, psixikanın, ümumilikdə onun ayrı funksiyalarının formalaşmasında və inkişafında olduqca vacib rol **bioloji amil**, insanın fizioloji xüsusiyyətləri və, hər şeydən əvvəl, ali sinir fəaliyyətinin (ASF) ümumi və spesifik növlərinin xüsusiyyətləri, beyin morfologiyasının orijinallığı, fərdi funksional quruluşlarının inkişafı, beyin, onun şöbələrində müəyyən pozğunluqların olması, anormallıqlar oynayır .

İnsanın psixoloji inkişafı, onun ayrı fizioloji sistemlərinin fəaliyyətinin təsirindən və orijinallığından, bütövlükdə orqanizmin vəziyyətindən təsirlənir. İnsanın psixoloji inkişafı ilə bədəninin vəziyyəti arasındakı əlaqə birmənalı deyil.

İnsanın psixoloji inkişafı təbii amillərdən də asılıdır: onlar *iqlim, coğrafi, geofiziki, kosmik və digər yaşayış şəraiti və insan fəaliyyətidir.*

Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafının ən az öyrənilən və getdikcə daha çox cəlb olunan amillərindən biri *noosferadir* (yunan sözü "noos"-ağıl)- *Yer kürəsinin informasiya və enerji mühitinin xüsusi bir hal, program kimi.*

Şəxsiyyətin, onun ayrı-ayrı sahələri və *funksional quruluşlarının formalaşmasında və inkişafında* xüsusi rolu *şəxsiyyət özü oynayır.* İnsana bütün *xarici və daxili təsirlərin təzahürü* üçün o ən *vacib şərtlərdən biridir.* Bundan əlavə, şəxsiyyət nə qədər inkişaf etmiş olsa, onun əsas tənzimləyici quruluşları (dəyər sistemləri, ehtiyacları, maraqları, məqsədləri, özünüqiymətləndirmə səviyyəsi və xarakteri, bacarıqları, münasibətləri və s.), şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin onun formalaşması və inkişaf amillərinin təsiri üzərində düzəldilməsində daha nəzərə çarpan rol oynayır.

Beləliklə, insanlarda şəxsiyyət quruluşunun formalaşmasında müəyyən edici rolu - *sosial mühit, mədəni amillər, təsirlərinin məcmusu* oynayır.

3. Sosiallaşma prosesində şəxsiyyətin inkişafı

Şəxsiyyətin ictimailəşməsi - insanın sosial və sosial-psixoloji normalarını, qaydalarını, funksiyalarını, dəyərlərini, ümumiyyətlə, sosial təcrübəsini mənimsəmə prosesidir. Bu - insanın maddi və mənəvi mədəniyyətinin, sosial və şəxsi münasibətlərinin inkişafı, həyatının və fəaliyyətinin konkret şərtlərinə xas olan *şəxsiyyətin davamlı formalaşması və inkişafıdır.*

Şəxsiyyətin ictimailəşməsi prosesinin bir-biri ilə əlaqəli *iki tərəfi var.* *Bir tərəfdən-* insan sosial təcrübəni mənimsəyir, onun daxili olması - *interiorizasiyası* (– yani *subyektivliyin daxili görünüşü*), obyektivliyin subyektivliyi baş verir. *Digər tərəfdən* - insanın fərdiliyi özünü büruzə verir, (*subyektivliyin xarici görünüşü* – yani-) *eksteriorizasiyası* və obyektivləşməsi onun işlərində, əməllərində, nəticələrində təzahür olunur.

Şəxsiyyət həyatının və fəaliyyətinin bütün amilləri və şərtlərinin birləşməsinin həmçinin onun (*şəxsiyyətin*) birbaşa iştirakı

ilə təsiri altında formalaşır və inkişaf edir. *Sosiallaşma prosesində* insanın sosial faktlara və bütövlükdə ətrafındakı dünyaya uyğun bir əlaqəsi yaranır. Fakt və hadisələrin qavranılmasında və qiymətləndirilməsində seçim var, *subyektivlik formalaşmaqdadır*. İnsan ətraf mühitlə fəal şəkildə əlaqə qurmağa, özünü, mənəvi və fiziki potensialını ortaya qoymağa başlayır.

Sosiallaşma prosesində insan sosial təcrübəyə yiyələnir, ətrafındakı dünyanın mənasını dərk etməyə başlayır, özünü sosiallaşma prosesində dərk edir: *şəxsiyyətin dəyər formalaşması sistemi* yaranır. *Bu proses ailədə başlayır və sonra məktəbəqədər müəssisələrdə, məktəblərdə, universitetlərdə, iş yerində, media(KİV) vasitəsi ilə, özünütəhsilləşməsi ilə davam edir və qurulur.*

Ətrafındakı gerçəklikdən, özündən, həyatın mənasından və varlıqdan xəbərdar olduqda, insan bu gerçəklikdəki şəxsi mənasını, bu və ya digər tərəfin şəxsi əhəmiyyətini, faktları, hadisələri, prosesləri görməyə, anlamağa başlayır. İnsanın ehtiyacları ilə əlaqəli və bu anda və ya gələcəkdə məmnuniyyətinə xidmət edən obyektiv gerçəkliyin- obyekt və hadisələri onun üçün əhəmiyyətli olur və şəxsi məna və dəyərlər qazanır. *Şəxsiyyət dəyərləri*- insanın ehtiyaclarını ödəməyə, içində emosional reaksiya tapmağa və beləliklə bu və ya digər şəxsi dəyər qazanmağa xidmət edən, ətrafındakı dünyadakı obyekt və hadisələrin bu və ya digər tərəfinin insan psixikasında əks olunması və təsirlənməsidir.

Şəxsiyyətin dəyər formalaşması sistemi -semantik quruluşlarla yanaşı psixoloji quruluşlarla müqayisədə daha mürəkkəbdir. İnsan həyatının sosial, təbii və texniki mühitinin mənasını dərk etməkdən , onların münasibətləri, mövqeyi ilə müəyyən edilmiş dəyər mühakimələri də mövcuddur. Eyni zamanda, müəyyən xarici hadisələr, şərtlər insan üçün həm müsbət, həm də mənfi şəxsi mənada situativ, qısamüddətli və ya daimi və uzun müddətli müsbət və mənfi əhəmiyyətə malik ola bilər. Məsələn: yaxşı - pis, gözəl - çirkin, faydalı - zərərli, yüksək - aşağı, zəruri - lazım olmayan və s.

Şəxsiyyət inkişaf etdikcə, o getdikcə daha çox sosial aktiv məhsulu və fəaliyyət obyektinə çevrilir.

Üstəlik, insanda subyektivlik nə qədər çox olarsa, şəxsiyyət də o qədər üstündür. *Subyektivlik* - şəxsiyyətin atribut

xüsusiyyətlərindən biridir. Şəxsiyyətin başqa bir atributik xüsusiyyəti- *aktivlikdir(fəaliyyətdir)*. Şəxsiyyət - sosial və digər halların passiv məhsulu deyil. İnsanın *aktivliyi(fəaliyyəti)*- insanın etdikləri və baş verənlərlə əlaqəsi, tutduğu həyat mövqeyi, davranışının və fəaliyyətinin məqsədləri və motivləri, hərəkət üsulları ilə ifadə olunur.

Şəxsiyyətin cəmiyyətdən bilik əldə etməsi ilə deyil, həm də hansı sosial keyfiyyətlərin daşıyıcısı olması, *mahiyyətinin hərtərəfli təzahür* ölçüsü olaraq, həyat və fəaliyyətin müəyyən şərtlərdəki imkanları ilə xarakterizə olunduğunu iddia etmək üçün əsas var.

4.Şəxsiyyətin psixoloji quruluşu

Şəxsiyyətin psixoloji quruluşu- vahid sisteməlik bir formalaşma, həyatda inkişaf etmiş və onun davranışını və fəaliyyətini təyin edən insan hərəkətlərinin alqoritmləri, ictimai əhəmiyyətli xüsusiyyətləri, keyfiyyətləri, mövqeləri, münasibətləri toplusudur.

Şəxsiyyət aşağıdakı: intellektual idrak, emosional, güclü iradə, ehtiyac-motivasiya, psixomotor sahələrə və aspektlərə ayrılır. Şəxsiyyətin psixoloji quruluşunda mərkəzi və vacib yeri ehtiyac-motivasiya sahəsi və istiqamətləndirmə tutur.

Psixologiyada xarici psixoloji məktəblərin müxtəlif nümayəndələrinin (K., Platonov, A. G. Kovalev, Z. Freyd, E. Fromm, E. Bern, A. Maslov, C. Rocers və s.) şəxsiyyət quruluşunun öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalar müvafiq psixoloji ədəbiyyatda yaxşı əks olunmuşdur.

K.K. Platonov tərəfindən tərtib edilən *Dörd alt quruluşu*, həmçinin şəxsiyyətin ümumi və xüsusi qabiliyyətlərini özündə cəmləşdirən şəxsiyyətin əsas alt quruluşlarını müəyyənləşdirdi:

- şəxsiyyətin istiqamətləndirilməsi;
- təcrübə (peşəkar, bədii, davranış və s.);
- psixoloji proseslərin fərdi xüsusiyyətləri (idrak, emosional, iradəli);
- bioloji xüsusiyyətlər (temperament və patoloji şəxsiyyət dəyişiklikləri).

Mühazirə 4. Temperament. Xarakter. Qabiliyyətlər

1. Temperament haqqında təlimlərin inkişaf tarixi təhlili.

2. Temperamentin 4 əsas növlərinin (tiplərinin) psixoloji xarakteristikası. Hippokratın nəzəriyyəsi.

3. İnsan təbiətinin psixoloji təhlili.

4 Xarakterin vurğulanması (aksentuasiyası)

1. Temperament haqqında təlimlərin inkişaf tarixi təhlili

Eramızdan əvvəl V əsrdə böyük alim **Hippokrat** Yunanıstanda yaşayırdı, ailəsində 17 nəsil həkimlər vardı. Təcrübə və müşahidələr ona bu gün məlum olan insanların növlərini (tiplərini) təsvir etməyə kömək etdi: **sanqvinik**, **xolerik**, **fleqmatik** və **melanxolik**. Hippokrat (e.ə. V - IV əsrlər) insanların xasiyyətlərini bədəndəki mayenin növlərinin fərqli nisbətləri ilə izah edirdi və üstünlük təşkil etdiyi hansıdır: qan (latınca "sanqvis"), selik (Yunan dilində "fleqma"), qırmızı- sarı öd "safra" (yunanca "hole") və ya qara öd "safra" (yunanca "melain hole").

Hippokrat, Şərq və zərdüştlük təsəvvürlərinə əsaslanaraq, *dörd xasiyyəti dörd ünsürlə müqayisə etdi: od, torpaq, su, hava*. Dörd elementin harmoniyası yer üzündə həyat yaradır, insandakı dörd əsasların harmoniyası ona tam həyat yaşamağına imkan verir. Temperantların elmi təsnifatı Hippokrat ideyalarını inkişaf etdirən böyük rus fizioloqı İvan Pavlov tərəfindən verilmişdir. Bu və ya digər temperamentin əsası- sinir proseslərinin həyəcan və tormoz (əyləc) tarazlığı və sürətidir. "Yunan dahisi Hippokrat insan davranışının saysız-hesabsız çoxluğunda əsas xüsusiyyətlərini geyd eimişdi" -deyə o yazdı.

Temperament – bioloji, fitri (*anadangəlmə*) keyfiyyətdir, lakin o əldə edilmir. Temperament reaksiyalarımızın sürətini, gücünü və tənzimləməsini müəyyənləşdirir və təmin edir. O təfəkkürdə, nitqdə, ünsiyyət tərzində özünü əks etdirir, büruzə verir. Ancaq temperament maraqlara, müvəffəqiyyətə, zəkaya, iş keyfiyyətlərinə təsir etmir.

İ.P. Pavlov təcrübə olaraq sübut etdi ki, temperament ali sinir fəaliyyətinin (ASF) xüsusiyyətlərindən, əsas proseslərinin - yəni həyəcan və tormoz xüsusiyyətlərin nisbətindən asılıdır. Eyni

zamanda, insanın sinir sistemindəki proseslərin gücü, hərəkətliliyi və tarazlığı həmişə şəxsiyyətin dinamik xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir.

Temperament (lat. Temperamentum - hissələrin düzgün nisbəti) - davranışının və psixoloji proseslərin dinamikasını təyin edən insanın fərdi xüsusiyyətlərindəndir.

I.P. Pavlov Ali sinir fəaliyyətinin dörd növünü və dörd növ temperamenti fərqləndirdi.

Çox canlı və hərəkətli. Həyəcan və tormoz prosesləri güclü, hərəkətli, tarazlaşmamışdır. **Xolerik temperament** bu ali sinir fəaliyyətinə uyğundur.

Güclü. Həyəcan və tormoz prosesləri güclüdür, lakin bunlar arasında tarazlıq var. Ali sinir fəaliyyətinin bu növü **sanqvinik temperamentə** uyğundur.

İnert. Həyəcan və tormoz (manea) prosesləri güclü, balanslı, lakin hərəkətsizdir. **Flegmatik temperament** bu ali sinir fəaliyyətinə uyğundur.

Zəif. Həyəcan və tormoz prosesləri zəifdir. Hərəkətsizdirlər, balanslı deyillər. Ali sinir fəaliyyətinin bu növü **melankolik** bir temperamentə uyğundur.

Temperamentin müəyyənləşdirilməsinə fərqli bir yanaşma S.L. Rubinştein tərəfindən təklif edilmişdir. Onun fikrincə, temperamentin ən **vacib xüsusiyyətləri** yuxarıda göstərilən parametrlərin hamısını özündə cəmləşdirən **həssaslıq** və **impulsivlikdir**. Həqiqətən, həssaslıq və impulsivlik xüsusiyyətlərindən istifadə edərək müxtəlif temperament növlərini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür:

Temperament növü	Təsir edici(T) və impulsivliyin göstəricisi (I)
Xolerik	T ↓ I ↑ ↑ ↑
Melanxolik	T ↓ I ↓ ↑ ↓
Sanqvinik	T ↓ I ↓ ↓ ↑
Flegmatik	T ↓ I ↓ ↓ ↓

2.Temperamentin 4 əsas növlərinin(tiplərinin) psixoloji xarakteristikası -Hippokratın nəzəriyyəsi

Sanqvinik- maraqlı bir işə sahib olduqda canlı, çevik və çox məhsuldar bir insandır. Tez dəyişən vəziyyətlərə uyğunlaşır. İşgüzar(səmərəli), balanslı, tez düşüncəli, stressə davamlıdır, təəssüratların dəyişməsinə çalışır. Uğursuzluqları və çətinlikləri nisbətən asanlıqla həll edir. Sanqvinikin əhvalı dəyişkəndir, ancaq o, dinclik, rifah duyğularına hakimdir.

Xolerik - tez-tez səbirsiz, o çox canlı və emosionaldır. Baş verənlərin psixoloji tempi sürətlidir. Hadisələrə yüksək reaksiya, habelə sürətli bir reaksiya üstünlük təşkil edən fəaliyyət ilə xarakterizə olunur. Emosiyaları tez-tez tarazsızdır və əhval-ruhiyyənin kəskin dəyişməsinə səbəb olur; əhval-ruhiyyəsi kəskin dəyişikdir, emosiyaları partlayıcıdır və yetərli tərbiyyəsi olmayan - tez həssas və sərt mühakimələrə, kəskin hərəkətlərə meyillidir.Əgər işə çox maraq göstərərsə, işdə və enerjili hərəkətdə böyük bir qabiliyyətə malikdir.

Flegmatik - sakitləşməyə ,hisslərini balanslamağa və sürətlənməməyə meyli, yavaş-yavaş hərəkət edəndir. Xarici görünüşünə görə , duyğularını və psixoloji vəziyyətlərini(durumlarını) yalnız müstəsna hallarda ifadə edir. Psixoloji hərəkətlərin əməliyyatları ləng gedir. Psixoloji funksiyaların keçid qabiliyyəti azdır, vəziyyətlərə uyğunlaşma çox aşağıdır. Fəaliyyətdə iştirakı digər temperamentlərə görə nisbətən daha uzundur.

Melanxolik- fəaliyyətinin azaldığı, qeyri-sabit diqqəti olan, çox həssas, şübhəli, ən kiçik incikliyə, yersiz zarafatlara acıqlı reaksiya verən bir insandır. K.K.Platonovun sözlərinə görə, melanxolik insanların pilot fəaliyyətlərinə icazə verilmir. I.P.Pavlov bunun digər insanlar arasında bəlkə də ən acınacaqlı olduğuna inanırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial faydalılıq baxımından "pis" insanlar temperamənta görə mövcud deyillər.

Həqiqətən də, temperament sosial məzmun daşımır. Bu həmişə şəxsiyyətin konkret dinamik təzahürüdür.

Temperament-yüksək bir nizamın şəxsiyyət formalaşmasının əsas şərtidir və əsasını təşkil edir, məsələn, xarakterin, qabiliyyətlərin inkişafı və s.

3. İnsan təbiətinin psixoloji təhlili

Xarakter - nisbətən sabit psixoloji xüsusiyyətlər, şəxsiyyət əlamətləri, psixoloji quruluşu sistemi və bu - insanın davranış xəttini müəyyənləşdirir, ətrafındakı dünyaya, fəaliyyətinə, digər insanlara və özünə münasibətlərində ifadə olunur.

Hər bir xarakter əlamətində insanın həyat və fəaliyyətinin konkret şərtləri ilə əlaqəsi ifadə edilir.

İnsanın xarakteri- onun tipik davranış formalarını və fəaliyyətlərini, əhəmiyyətli hərəkətlərini müəyyənləşdirir. *Xarakter* - insanın həyatının bir növ mənəvi quruluşudur, mərkəzi psixi xüsusiyyətlərdən biridir.

Xarakterin əsasını şəxsiyyətin aparıcı və sabit istiqamətləri, onun ehtiyacları, motivləri, məqsədləri və maraqları, dəyər-semantik formalaşma sistemləri, görüşləri və fikirləri, habelə ehtiyac-motivasiya sahələri təşkil edir. Xarakterin fizioloji əsasını dinamik stereotiplər təşkil edir ki, insanlarda bu ali sinir fəaliyyətinin (ASF) fiziologiyası nöqtəyi-nəzərindən xarakterin dayanıqlı (sabit) əsas təməllərini formalaşmasıdır.

Xarakter həm də insanın davranışını və fəaliyyətini müəyyən bir üslub, hərəkət və hərəkət tərzini verən instrumental və ifadə xüsusiyyətlərini fərqləndirir: bacarıq, vərdiş, istiqamət.

Şəxsiyyətin xüsusiyyətləri aşağıdakı sabit (dayanıqlı) münasibətlərdən asılı olaraq fərqlənir:

a) *dünyaya, ətrafdakı gerçəkliyə*: xarakterlər *ideoloji və prinsipsiz* ola bilər. *Ideoloji xüsusiyyətə* sahib olan insan, ətrafdakı maddi və mənəvi, sosial və təbii mühit barədə yaxşı qurulmuş və sabit bir fikir, dünyagörüş sisteminə malikdir.

b) *işləmək, fəaliyyət göstərmək*: insanlar *aktiv və ya hərəkətsiz bir xarakter* inkişaf etdirir. *Aktiv (fəal)* xarakterlərin *məqsədyönlü və məqsədsiz olaraq* fəal ola biləcəyini nəzərə almaq vacibdir.

c) *digər insanlara*: xarakter *ünsiyyətçil və geyri ünsiyyətçil*. *Qapalı, gizli təbiətli insan* - müasir kommunikativ ünsiyyət şəraitində bir xarakter əlaməti olaraq - olduqca tipik olmayan bir fenomendir. *Ünsiyyətçil* - gəldikdə, *seçici və ya prinsipsız da* ola bilər.

d) *özünə*: insanların *altruistik və egoist* xarakterlərini ayırd etmək lazımdır. Olduqca açıq bir *egoizm*- özünü sevən, yüksək mənlilik hissi olan və kifayət qədər ifadə olunan; *altruistik*- humanist bir istiqamətə sahib insanlardır. Qürur, ləyaqət hissi, özünə inam hissi olan insanlar var; əksinə, aşağı mənlilik hissi olan, qabiliyyətlərindən əmin olmayan və qərarlar qəbul edilərkən və həyata keçirildikdə böyük şübhələrə düşən insanlar da var. Bəziləri üçün həyatda fərdi yönüm üstünlük təşkil edə bilər (egoist), bəziləri üçün isə əksinə kollektivist yönüm təşkil edə bilər (altruist);

e) *əşyalara, fəaliyyət vasitələrinə*: *səliqəli və səliqəsiz, qənaətçi-israfçı* kimi xarakter əlamətləri seçilir.

Xarakterlər *güc (güclü və zəif) və sabitlik (sabit və qeyri-sabit)* ilə də fərqlənir. Hər bir insanda xarakterin gücü və sabitliyinin (qeyri-sabitliyi) dərəcəsi özünəməxsusdur. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, xarakterin gücü - onun komponentlərinin bütövlüyü və birliyində özünü göstərir. *Güclü xarakterə* sahib olan *insanın hərəkətləri onun fikirlərinə, həyatdakı mövqələrinə uyğundur*. Belə bir insanın davranışı, qeyri-standart, həddindən artıq stressli vəziyyətlərdə də daxil olmaqla, daha az və ya daha dəqiq proqnozlaşdırıla bilər. *Güclü xarakterə* sahib olan insan hərəkətlərində *mənfi bir istiqamətə də* sahib ola bilər.

Xarakterin sabitliyi insana *şəxsiyyətinin bütövlüyünü* göstərməyə və uzun müddət yorğunluq və sosial və təbii mühitin mənfi təsirləri şəraitində davranmağa imkan verir.

Xarakterlər şəxsiyyət xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Buna görə də ümumi xarakter əlamətlərini ayırılartəsnifatlaşdırırlar. Burada *insan həyatının və fəaliyyətinin əsas sahələri ilə: peşəkar, mənəvi, estetik, siyasi və s əlaqəsi* ifadə edilir. Məsələn, *kollektivism, dostluq, vətənpərvərlik, əməksevərlik, tənbellik, cavabdehlik, egoizm, təcridmə və s*. Burada şəxsiyyətin özünəməxsus istiqamətləri ifadə olunur. Müəyyən bir insanda ümumi

xarakter əlamətlərinin birləşməsi- müvafiq xarakter növləri, şəxsiyyət növləri haqqında danışmağa əsas verir.

Xüsusi xarakter əlamətləri şəxsiyyətin əsas sahələrinin inkişafının özəlliyindən qaynaqlanır: intellektual, emosional və iradəli. Buna görə *intellektual, emosional və iradəli* xarakter əlamətlərindən danışirlar. Məsələn, **intellektual xarakter** əlamətlərinə - *maraq, maraqlanma, ağılın analitikliyi və ya əksinə, kütbeyinlik, düşüncə inertsiyası(inertliyi) və s. aiddir. Emosional əlamətlərə* - *təəssürat(həssaslıq), istiqanlılıq, ekspansivlik, şübhə və s. daxildir. İradəli əlamətlərə* - *cəsarətlik, özünə nəzarət, müstəqillik, qətiyyət, məqsədyönlülük və s. aiddir.*

Şəxsiyyətin istiqaməti:

Ekstraversiya - şəxsiyyətin xarici şərtlər aləminə, digər insanlara, mövqelərinə, maraqlarına və s. üstünlük təşkil etməsi. **İntroversiya** - özünə yönəltmə, subyektiv aləmin hadisələrinə, öz daxili problemlərinə, maraqlarına, həyəcanına və s.üstünlük təşkil etməsi. Həmçinin eyni və ya dərəcədə bir qədər fərqli (**normovertli** (eyni dərəcədə), **ambovertli** (fərqli dərəcədə)) ifadə olunan **ekstra- və intra-vertorlu**(yanı qarışıq) insanlar var.

Extrovertlara - ünsiyyət, yüksək sosial və sosial-psixoloji uyğunlaşma, təşəbbüs, davranış çevikliyi, impulsivlik, qrup normalarından, qaydalarından asılılıq;komfortlıq, açıqlıq ilə xarakterizə olunur. Yalnız tək olduqları zaman narahatlıq hissi keçirirlər, açıq kompaniyada olmağı sevirilər; başqalarının diqqətini artırmaq, hərəkətlərini və əməllərini müsbət qiymətləndirmək istəyillər.

Introvertlər təcrid olunmağa, ünsiyyətsizliyə, sosial passivliyə, özünü təhlil etməyə meyillidir. Onlara sosial mühitdə uyğunlaşmaq çətindir. Vəziyyətlərə və digər insanların köməyinə deyil, daha çox özlərinə, qabiliyyətlərinə diqqət yetirirlər. Düşüncələrdə, mühakimələrdə, hərəkətlərdə böyük müstəqillik göstəririlər.

Xarakterin ümumi təməllərindən biri xarakter xüsusiyyətlərinin dinamik təzahürlərinin unikallığını təyin edən

temperamentdir. Bu xarakteroloji şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

həssaslıq - müxtəlif halların şəxsiyyətə təsir dərəcəsi, yaddaşa saxlanma müddəti və onlara olan reaksiya gücü;

emosionallıq - insanın müəyyən hadisələrə emosional reaksiyasının sürəti və dərinliyi, onlara xüsusi əhəmiyyət vermə dərəcəsi;

impulsivlik - insanın xarici təsirlərə reaksiyalarının səbirsizlik dərəcəsi, onların təzahürünün spontanlığı;

narahatlıq - tez-tez narahatçılığın yaranması ilə əlaqədar emosional fikirçəkmə: qorxu, narahatlıq və s.

Aydındır ki, bu xüsusiyyətlərin dərəcəsi müəyyən xasiyyət nümayəndələri üçün eyni deyil. Məsələn, yüksək həssaslıq, narahatlıq **melanxolikdə** daha çox, emosionallıq isə **-xolerikdə** özünü göstərir. **Xoleriklarda** daha çox impulsivlik bir xarakter əlamətinə çevrilir, nəinki *flegmatik və sanqviniklarda*. **Sanqvinik** və **flegmatiklar** sabit bir formada həssaslıq, emosionallıq, narahatlıq aşkar olunur.

Temperamentlə yanaşı, fizioloji cəhətdən müəyyən edilmiş bir şəxsiyyət xüsusiyyəti kimi, psixologiyada insanların xarakteroloji xüsusiyyətlərinin digər bioloji cəhətdən müəyyən edilmiş izahları da istifadə olunur.

4.Xarakterin vurğulanması (aksentuasiyası)

Xarakterin vurğulanması (aksentuasiyası) - onun fərdi xarakter əlamətlərinin həddən artıq gücləndirilməsidir. İnsanın başqalarına kifayət qədər müqavimət göstərərək müəyyən bir təsir növünə seçmə münasibətində özünü göstərir. Bu növlərin biliyi, başqalarının, iş yoldaşlarının arasında tanıma bacarığı bir mütəxəssisə peşəkar və şəxsi plan vəzifələrini həll etməkdə kömək edə bilər. Məsələn, *hiperintim* adlandırılan "zəif nöqtələr"olan belə insanların – cəmiyyətdən təcrid olunma, məcburiyyətsiz işsizlik və sərt rejimdir. Bütün bunlar onun üçün *güclü travmatik amillər* ola bilər. *Şizoid aksentuasiyası növü* üçün güclü bir psixogen təsir- başqaları ilə tez bir zamanda dərin, qeyri-rəsmi və emosional əlaqə qurma ehtiyacına malikdir. *Isteroid növü*- yüksək həssaslıq ilə onun xasiyyətlərinə -

egosentrik vəziyyətinə, diqqət mərkəzində olmaq, özündə ümumbəşəri maraq oymatmasını - vürulan kənardan zərbələrdir.

İnkişaf dərəcəsiindən asılı olaraq *xarakter aksentuasiyası (vurğusu)*- *gizli və açıq* ola bilər. Xarakter *aksentuasiyası* nisbətən sabitdir və müxtəlif şərtlərin, xarici amillərin təsiri altında bir-birlərinə keçə bilər: ailə, sosial mühit, peşə fəaliyyəti, təhsil, idman, fiziki sağlamlıq və s.

Xarakter aksentuasiyasının(vuğulamanın) növlərinin təsnifatına fərqli yanaşmalar mövcuddur (K.Leongard, A.E. Liçko, P. B. Ganuşkin, A. V. Petrovskiy və s.).

Xarakterin aksentuasiyası tez-tez yeniyetmələrdə və gənclərdə olur (50-80%). Böyükdə belə vurğu tez-tez kəskinliyini itirir, lakin yaşla yenidən görünə bilər.

Xarakter insanın həyat və fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, davranış xəttini müəyyənləşdirir. Xarakterin insan həyatına təsiri, xarakterin bir və ya digər vurğu təzahür etdiyi zaman xüsusilə aydın olur.

Psixologiyada təsvir olunan xarakterin vurğuları deyil, həm də onların müəyyənləşdirilməsi, diaqnozu üçün hazırlanmış metodlar da mövcuddur.

Xarakterinin bənzərsizliyini, *həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərini aşkar və dərk edərək* insan universitetdə oxuyarkən, *peşə fəaliyyətini həyata keçirərkən şəxsiyyətinin özünü inkişaf etdirməsini və peşəkar inkişafını düzgün şəkildə proqramlaşdırma bilər*. Bu sahədəki biliklər mütəxəssisə ətraf mühitdə daha yaxşı araşdırma aparmağa, onunla təmas əlaqəsini daha uğurla həyata keçirməyə kömək edə bilər.

Mühazirə 5.İdrak(dərk etmə) prosesləri. Duyğu(Hissiyat) və qavrayış

1. Duyğunun(Hissiyatın) psixoloji xarakteristikası
2. Qavramanın psixoloji xarakteristikası.
3. Diqqətin psixoloji xarakteristikası.
4. Yaddaşın psixoloji xarakteristikası.

1. Duyğunun(Hissiyatın) psixoloji xarakteristikası

İnsanın həyatında və fəaliyyətində son dərəcə əhəmiyyətli rolu onun idrak sahəsi oynanılır. Buraya psixoloji proseslərin məcmusu daxildir: *diqqət, duyğu(hissiyat), qavrayış, yaddaş, təsəvvür etmə, təfəkkür, nitq, təxəyyül*. Bu proseslər digər fəaliyyət növləri kimi idrakın orijinal vasitəsi kimi çıxış edir, onlara xidmət edir və effektivliyini təmin edir. Bu proseslərin əsas funksiyası *idrak-analitikadır*.

Duyğu(Hissiyat) - obyektiv gerçəkliyin həssas bir əksidir. *Duyğunun(Hissiyatın) fizioloji əsası* - anatomik quruluşların mürəkkəb komplekslərinin fəaliyyətidir. Onları İ.Pavlov *analizatorlar* adlandırır. Hər bir analizator üç hissədən ibarətdir: periferik (reseptor); keçirən sinir yolları; analizatorun qabıq hissələri (mərkəzi, beyin qabığı).

Duyğular(Hissiyatlar) aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilə bilər:

- **Keyfiyyət** - o duyğu(hissiyat) ilə əks etdirilən əsas məlumatları xarakterizə edir;

- **İntensivliq** - kəmiyyət xarakteristikasıdır və qıcıqlandıran gücün təsirindən və reseptorun funksional vəziyyətindən asılıdır;

- **Uzunmüddətlik** - yaranan duyğularının(hissiatlarının) müvəqqəti; xarakteristikası, qıcıqlandırıcının təsir vaxtı və intensivliyi:

- **Qıcıqlandırıcının məkan lokalizasiyası** (haradan).

Minimum dərəcədə qıcıqlayıcı təsirindən duyğularının (hissiyatlarının) ilk baş verdiyi halda - bu proses -mütləq duyğuluq (hissiyatlıq) həddi adlanır. (G.T. Fehner)

Üst mütləq hədd (ağrı həddi)- adekvat olaraq qəbul edilməyən stimulun dəyəridir.

Aşağı mütləq hədd- bir duyğunun (hissiyatın) ortaya çıxdığı qıcıqlayıcının minimum gücüdür.

Duyğunun(Hissiyatın) əsas növləri:

- **Dəri və ya toxunma hissiyatları.** Dəridə və toxunma selikli qişasında reseptorlar: *hərərət /temperatur: istilik, soyuq; ağrı;*

- **Dad və qoxu** hissiyyatları. Dildə soğan dad reseptorları (dad hüceyrələri). Qoxu hüceyrələr qoxu selikli sahəsində. Onlar(qoxu və dad) qarışa bilillə;
- **Eşitmə** hissiyati: bütün səslər- musiqi və səs-küyə görə ayılır. Nitqdə o hər iki qrupun xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Duyğunun üç tərəfi var: səsin yüksəkliyi, səsin gücü, səs tembri;
- **Vizual** hissiyatlar(duyğular): işıq və rəng;
- **Proriotseptiv** hissiyatlar(duyğular): - tarazlıq və hərəkət. Daxili qulaqdakı reseptorlar;
- **Toxunma-** dəri və hərəkətedici hissiyatların birləşdirən bir prosesidir. Cisimlərin(predmetlərin) xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək qabiliyyəti - sərtilik, yumşaqlıq, hamarlıq,kobud .

2.Qavramanın psixoloji xarakteristikası

Qavrama – hiss organların reseptor səthlərinə fiziki qıcıqlayıcıların birbaşa təsiri ilə yaranan cisimlərin, vəziyyətlərin, hadisələrin vahid əksi olunmasıdır. İnsan qavriyarkən, hər şey onun qarşısında ayrılmaz görüntü şəklində görünür. Həssaslıq(Duyğu) sintezi *Mürəkkəb kompleks sistemlərinə* keçir. Bu sintez həm bir modallıqda (obrazlar görüntülərdə), həm də bir neçə modallıq daxilində baş verə bilər. *Qavrama* özündə *Duyğunu (Həssaslığı)* daxil edir və ona əsaslanır. Ancaq qavrayışdakı hissiyatla yanaşı, əvvəlki insan təcrübəsi də, qavranılanları dərk etmə prosesləri də iştirak edir. **Yaddaş** və **təfəkkür** kimi daha *yüksək səviyyəli psixoloji proseslər* qavrayış prosesinə də daxil edilir. Buna görə **qavrayış** tez-tez *insanın peritseptiv sistemi* adlanır.

Qavramanın fizioloji əsası mərkəzi sinir sisteminin hissələrində, sinir liflərində baş verən proseslərdir. Qavramanın fizioloji əsasını hərəkət fəaliyyəti ilə, emosional həyəcan və müxtəlif təfəkkür prosesləri ilə sıx əlaqəli olması onu mürəkkəbləşdirir.

Qavramanın əsas xüsusiyyətləri:

Obyektivlik - bir-biri ilə əlaqəli olmayan hissiyatlar(duyğular) toplusu şəklində deyil, o ayrı-ayrı cisimlər(predmetlər) şəklində həqiqi dünyanın obyekt və hadisələrini əks etdirmək bacarığıdır.

Bütövlük - qavrayış predmetin vahid görüntüsünü verir.

Strukturluq - qavrayış real dünyada qarşılaşdığımız bir obyekt(predmet) və ya hadisənin quruluşunu şüurumuza gətirir.

Konstantlıq - bəzi əşyaların xüsusiyyətlərinin qavranılma şərtlərini dəyişdirərkən nisbi sabitliyidir.

Anlamlılıq(anlama, başa düşmə,dərk etmə,) - qavrayış hiss organının birbaşa qıcıqlayıcı təsiri ilə ortaya çıxsa da, obrazlar həmişə semantik mənə daşıyır.

Fəaliyyət/aktivlik (seçmə qabiliyyəti) - hər hansı bir zamanda yalnız bir obyektə və ya müəyyən bir obyekt qrupunu qavrayırıq, gerçək dünyanın digər cisimləri qavrayışımızın fonudur, yəni onlar şüurumuzda əks olunmur.

Qavrama növləri:

Modallığa görə (analizator) - eşitmə, vizual, toxunma, kinestetik, qoxu, dad mövcuddur. Fərqli qavrayış növləri təmiz formada nadir hallarda olur. Adətən onlar kombinasiya olunur və nəticədə qavrayışın mürəkkəb formaları yaranır.

Maddənin varlıq formasına görə, onlar aşağıdakı formalarda qəbul edilir: *məkan qavranışı, zamanın qavranılması, hərəkət qavrayışı.*

Obyektin(əşyanın) məkan xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakılar daxildir: *ölçü, forma, məkanda yerləşməsi.*

3.Diqqətin psixoloji xarakteristikası

Diqqət- şüurun, insan psixikasının dinamik tərəfidir, o - müəyyən bir obyektə yönəltməsini və üzərində şüurun cəmləşdirməsi dərəcəsinə ifadə edir. Diqqət də fəaliyyətin uğurunu təmin edir.

Diqqət hiss proseslərində (vizual, eşitmə, qoxu, toxunma, və s.) özünü göstərir. Onun obyektləri bütün müxtəlifliyində, habelə mnemonik, əqli cəhətdən çıxış edir. Burada diqqət obyektləri - insanın xatirələri, təsəvvürləri, həyəcanları, onun fikirləridir .

Diqqətin fizioloji əsası beynin ümumi aktivləşməsi və beyin qabığında əsas həyəcanlanma mərkəzlərinin yaradılmasıdır.

Diqqət obyektinin harada yerləşməsindən asılı olaraq - xarici aləmdə, idrak və fəaliyyət mövzusunda kənarında(*maddi proseslər, gerçəklik hadisələri, insanlar, onların hərəkətləri*) və ya fərdin subyektiv aləmində(*öz fikirləri, həyəcanları, davranışlarının*

planlaşdırılması və s.) - **xarici** (hissiyat-pertsiptiv) və **daxili** diqqəti ayırd edirlər.

Diqqətin Üç növü var:

1. **Qeyrisərbəst.** İnsanın şüurlu niyyətindən asılı olmayaraq bu diqqətin növü yaranır və saxlanılır və cismin xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşir (onun yeniliyi ilə, gözlənilməz meydana qəlməyi ilə, təsir gücü ilə, insan üçün əhəmiyyət dərəcəsi ilə və s.)

2. **Sərbəst.** Bu diqqətin növü- ən yüksək ,xüsusi insan formasıdır. İnsan özünə tapşırıqlar, şüurlu məqsədlər qoyanda meydana gəlir. Buna görə də nitqlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bu diqqət iradəli tənzimləmə, vəxüsusi cəmləşmə üsulları ilə, həmçinin diqqətin saxlama, paylama, keçid - xüsusi metodlardan istifadə etmədən qeyri-mümkündür. Buna bəzən güclü iradəli diqqət deyilir.

3. **Sərbəstdənsənra.** Diqqət sərbəst zəmində yaranır. Ondan böyüyür və genişlənir. Bu diqqət- şəxsiyyət üçün dəyəri, əhəmiyyəti, marağı olan səbəbindən obyektə yönəldilmiş və onda tam cəmləşdirilmişdir.

İnsan **diqqəti** bir sıra **keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər** ilə xarakterizə olunur.

Diqqətin miqdarı- hər hansı bir məqsəd ilə əlaqədar insanın vahid vaxtı qəbul edə biləcəyi obyektlərin maksimum sayı ilə müəyyən edilir. Diqqətin həcmi, psixikanın digər keyfiyyətləri kimi, xüsusi məşqlər və fəaliyyətlərlə inkişaf etdirilə bilər.

Yerləşdirmə - eyni zamanda diqqət sahəsindəki bir neçə obyekt və fəaliyyəti saxlamaq, eyni dərəcədə səmərəli şəkildə qavramaq və həyata keçirmək bacarığına malikdir. Diqqətin yüksək yayılması insana vahid vaxtına(yani vaxtın səmərəli,qısa müddətdə istifadə etməsi) çox miqdarda müxtəlif hərəkətlər etməyə imkan verir. Həm də ehtiyat yaradır,- yanı -vaxt ehtiyatı yaradır.

Dəyişiklik - diqqətin bir obyektə digərinə, bir fəaliyyət növündən digərinə ötürülməsi. Diqqətin bu xüsusiyyətləri sinir sisteminin hərəkətlilik, həyəcanlanma, tormozlaşma kimi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir

Konsentrasiya(Cəmləşmə) – insanın fəallığını əsas şey üzərində cəmləşdirmək qabiliyyəti, eyni zamanda ikincidən(başqasından) yayınma.

Davamlılıq- seçilmiş bir obyekt üzərində uzun müddət diqqət çəkmək qabiliyyətidir. Diqqətin bu xüsusiyyəti insanın sinir sisteminin xüsusiyyətlərindən (sinir sistemi nə qədər zəif və həyəcanlı olsa, diqqətin dayanıqlığı o qədər aşağı olacaq), motivasiyadan, xarici şəraitdən asılıdır.

Diqqətin dalğalanması- davamlılığın əksidir.

Fikrin yayınması- mənfi bir diqqət keyfiyyətidir. Müxtəlif səbəblərin nəticəsidir. Bunlardan ən əhəmiyyətlisi: təyin olunmuş işə görə məsuliyyətin azlığı, maraqsızlıq, yorğunluq və gərginlik, xəstəlikdir. Fikrin yayınması- mübarizədə onun səbəblərini diqqətlə təhlil etmək lazımdır.

4.Yaddaşın psixoloji xarakteristikası

Yaddaş insan həyatında və peşə fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Hər hansı bir psixoloji hadisənin təməlində dayanır və şəxsiyyətin birliyini və bütövlüyünü təmin edir. Yaddaş şəxsiyyət sementi adlanır. Yaddaş pozğunluğu halında insanın psixoloji sağlamlığı pozulur və şəxsiyyət- ayrılmaz bir sistem olaraq parçalanır.

Yaddaş - psixoloji formasının əksidir. Bunlar psixikada *bərkimə, qorunma* və *sonrakı yaddaşda yaranma* , eləcə də insan psixikası, keçmiş təcrübənin və onun ayrı-ayrı elementlərinin birləşməsindən ibarətdir.

Yaddaş üç əsas proses ilə xarakterizə olunur: 1)*yadda saxlama (məlumat yaddaşa daxil edilir)*, 2)*qorunma(saxlama funksiyası) (yaddaşda saxlamaq)* və 3) *yaddaşda canlandırma* . Yaddaşın təşkili- onun saxlanılmasına təsir göstərir. Yaddaş saxlama keyfiyyəti yaddaşın *canlandırması/ bərpası*(əks etdirməsini) müəyyənləşdirir.

1.Yadda saxlama - birinci prosesdir. Bu prosesdən məlumatın yaddaşda saxlanması və ondan istifadəsi çox asılıdır.Yadda saxlama prosesində bir çox sinir mərkəzi və əlaqələri iştirak edir. Bu prosesdə iştirak edən sinir mərkəzləri və əlaqələri nə

qədər çox olarsa, yadda saxlama daha etibarlıdır. *Qəsdən (sərbəst)* və *bilmədən (qeyri sərbəst)* yadda saxlamağı növləri var. Birincisi, bir şeyi tamamilə, dəqiq, tez bir zamanda, tam, möhkəm yadda saxlamaq üçün şüurlu şəkildə qoyulmuş bir məqsəd ilə xarakterizə olunur. İkincisi sanki öz-özünə yerinə yetirilir. Sərbəst Yadda saxlama ən məhsuldardır. Əsasən təlim və təhsil zamanı ona əsaslanır.

Yadda saxlama prosesində formalaşan münasibətlərin xüsusiyyətlərinə görə *mexaniki* və *semantik(mənalı)* yadda saxlamağı ayırd edilir. *Mexaniki yadda saxlama* zamanı assosiasiyalar əsasən çarpaz formasında olur: yəni bu və ya digər *hadisə* yadda saxlanılır, çünki dərhal sonra baş verir və ya ona yaxındır. *Daxili və əhəmiyyətli* əlaqəli hadisələr bu zaman açılmaz. Buna görə təkrar yadda saxlamaq üçün çox sayda təkrarlama tələb olunur.

2. Qorunma(Saxlama funksiyası) - qeyri passiv məlumatı saxlama prosesidir. Məlumat və fəaliyyət alqoritmlərinin qorunmasında təcrübə xüsusi rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, hər şey insanın hissələrinə(hiss orqanlarına) təsir edir, beyninə daxil olur və orada saxlanılır.

3. Yadda saxlama canlandırma - yadda saxlanan materialın çıxarılması prosesidir. Qeyrisərbəst (*Bilmədən*) Yadda saxlama haqqında danışarkən, şəxsin istəyi olmadan yadda saxlama bir fikir və ya obraz görünür. Sərbəst (*Qəsdən*) Yadda saxlama, qəbul edilmiş və yadda saxlanan şəxsiyyət müəyyən edildikdə tanınma səviyyəsində baş verə bilər.

Unutmaq - yadda saxlamağın əksidir. Yadda saxlamağ kimi, unutmaq da seçici bir prosesdir. Fəaliyyətə daha az müəyyən bir material daxil olduqda unutma dərinləşir, həmçinin, mövcud həyat məqsədlərinə çatmaq üçün daha az əhəmiyyət kəsb edir.

Yadda saxlama keyfiyyəti **yadda saxlama sürəti** (*materialı yadda saxlamaq üçün tələb olunan təkrarların sayı*) və **unutma sürəti** (*yadda saxlanan materialın yadda saxlandığı müddət*) ilə müəyyən edilir. Hər iki parametr (vaxt və təkrar sayı) "tez-asta" miqyasda dəyişir. Və yadda saxlama xüsusiyyətlərini saxlama sürəti və

saxlama müddəti baxımından izah edən dörd kombinasiya əldə edirlər.

Aşağıdakı *yaddaş növləri* fərqləndirilir: *sözlü-məntiqi* və *obrazlı*. Obrazlı yaddaş vizual, eşitmə, hərəkətliyə bölünür. Birinin yaddaşının güclü və zəif tərəflərini bilmək insana bilikləri düzgün mənimsəmə prosesini təşkil etməyə kömək edir.

Çox insanın birləşdirilmiş yaddaş növü var - *vizual-eşitmə*.

Yaddaş tərəfindən saxlanılan materiala görə **koqnitiv** və **emosional** olaraq bölünə bilər. **Koqnitiv** yaddaş - biliklərin saxlanması prosesidir. **Emosional** yaddaş - yaddaşdakı həyəcanların və hisslərin saxlanmasıdır.

Saxlama uzun müddətinin təyin edilməsindən asılı olaraq (bir neçə dəqiqə və ya uzun müddət yadda saxlamaq) *qısa və uzun müddətli yaddaş* ayrılır. *Qısa müddətli yaddaş* sinir sistemindeki bioelektrik dövrələri ilə əlaqələndirilir. *Uzun müddətli yaddaş* ribonuklein turşusu proteininin quruluşunda dəyişikliklə əlaqələndirilir. *Qısa müddətli yaddaş operativ yaddaşdan* fərqlənir. *Operativ yaddaş* hərəkət zamanı obyektlərin qavranılmasını əhatə edir, obrazın və bütün vəziyyətin yaddaşında saxlanılmasını, eləcə də dəyişikliklərini əhatə edir.

Mühazirə 6. Təfəkkür, təxəyyül və yaradıcılıq

1. Təfəkkür
2. Təxəyyül, yaradıcılıq

1. Təfəkkür

Təfəkkür - insanın idrak fəaliyyətidir. Sözü, dilin, nitqin köməyi ilə o reallığı əks etdirir. Təfəkkürün köməyi ilə insan təkcə hiss organları ilə qavramıyır, həmçinin təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə və s. nəticəsində dünyanı dərk edir.

Fərdi müşahidələri təhlil və müqayisə edərək, keçmiş təcrübənin nəticələrinə güvənərək, təfəkkür prosesində olan insan müxtəlif obyektlərdə ümumilik tapır.

Təfəkkürün əsas formaları bunlardır: anlayış, mülahizə (düşünmə) və fikirin nəticəsi .

Anlayış- gerçək hadisələrinin və obyektlərin ümumi, əhəmiyyətli və fərqli (spesifik) əlamətlərinin əks olunduğu bir fikirdir.

Mülahizə (Düşünmə) - obyektlərin və gerçəkliyin hadisələri, ya xüsusiyyətləri və atributları arasındakı əlaqələrin əksidir.

Fikirin nəticəsi- müəyyən obyektlər, hadisələr, proseslər haqqında bir nəticə.

Fikirin nəticəsinin- iki əsas növü var: 1) induktiv (induksiya) və 2) deduktiv(deduksiya).

***Induksiya** - bu müəyyən hadisələrdən, misallardan və s. (yəni, fərdi qərarlardan) ümumi hadisələrə (ümumi qərarlara) nəticəyə qəlmək.*

Deduksiya- ümumi bir haldan (hökmdən, qərardan) müəyyən bir fərdi hala (qərara) nəticəyə gəlmək.

Psixologiyada təfəkkür əməliyyatların aşağıdakı növləri ilə fərqlənir: analiz(təhlil), sintez, müqayisə, abstraksiya, ümumiləşdirmə, konkretləşmə, təsnifat və sistemləşdirmə.

***Analiz (təhlil) əməliyyatının** mahiyyəti, bütövü tərkib hissələrinə bölməkdir. **Sintez** analizin tam əksidir. **Sintez** bölünənlərin bir bütöv birliyə keçməsinə təşviq edir.*

***Abstraksiya əməliyyatı-** insanın öyrənilən mövzunun qeyri-vacib xüsusiyyətlərindən psixoloji yayınması, içindəki əsas olanı vurğulanması və seçilməsidir.*

***Ümumiləşdirmə** - bəzi obyektlərin, hadisələrin bir çox ümumi əsasda hansısa ümumi xüsusiyyətinə görə birləşdirilməsidir .*

***Konkretləşmə-** Təfəkkürün ümumidən konkretə(özələ) doğru hərəkətidir. Çox vaxt bu, bir cismin və ya hadisənin bəzi müəyyən tərəflərinin ayrılması, seçməsidir.*

***Təsnifat-** ayrı bir obyektin, hadisənin - obyektlərin, hadisələrin qrupuna müəyyən edilməsidir .*

***Sistemləşdirmə-** bir çox obyektin müəyyən bir qaydada düşünmüş nizama və siraya tənzimlənməsidir.*

*İnsanın psixologiyada idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətindən asılı olaraq, **vizual təsirli, vizual-məcəzi(obrazlı) və sözlü-məntiqli** təfəkkürü ayırd edirlər.*

Vizual təsirli- təfəkkür birbaşa insan fəaliyyəti prosesində özünü göstərir.

Vizual-məcəzi(obrazlı) - təfəkkür, insanın daha əvvəl qavradığı və öyrəndiyi obrazlar, təsəvvürlər əsasında inkişaf edir.

Sözlü-məntiqli- mücərrəd təfəkkür anlayışlar, kateqoriyalar əsasında həyata keçirilir, o şifahi sözlə tərtib olunur və təsəvvürlü şəkildə təqdim olunmayır.

Təfəkkür təkcə dərkedici- psixi proseslərlə deyil, iradə, hisslər və digər psixoloji fenomenlərlə də əlaqələndirilir. İradə təfəkkür prosesinə təsir edir, fəaliyyətini, hərəkətini stimullaşdırır. Hər kəs bilir ki, mürəkkəb bir problemi həll etmək üçün çox böyük iradə göstərmək lazımdır.

Hər bir insanın təfəkkürü, müəyyən keyfiyyətlər ilə xarakterizə olunur, bunlar adətən insanın *ağıl keyfiyyətləri* və ya *intellektual keyfiyyətləri* adlanır. Bu- *dərinlik, çeviklik, genişlik, sürət, məqsədyönlülük, müstəqillik* və ağılın bəzi digər keyfiyyətləridir.

Dərin ağıl –xarici hadisələrin tərəfindən əlaqələri,münasibətləri görməyə və mahiyyəti dərnən görməyə imkan verir.

Çevik ağıl -müəyyən bir hadisələrdə, proseslərdə ziddiyyətləri ortaya qoya(açıqlıya) bilir. Ağılın çevikliyi, ilk növbədə, öz biliklərindən, müəyyən təlimatların və hətta sifarişlərin müddəalarından yaradıcı şəkildə istifadə etmək qabiliyyətində özünü göstərir.

Geniş ağıl- cisim və hadisələr arasındakı çox sayda əlaqəni fərq edə və daima idarə edə bilər.

Fikir sürəti- insanın qısa müddətdə düzgün və əsaslı qərarlar qəbul etməsidir. Bu keyfiyyət çox mürəkkəbdir. Təfəkkürün həqiqi sürəti - ağılın mütləq dərinliyi, çevikliyi və genişliyi, detallı təhlil etmə və bir çox məlumatı məharətlə ümumiləşdirmə qabiliyyətini nəzərdə tutur.

Təfəkkürün məqsədyönlülüüyü- diqqəti yayındırmadan və həll axtarışını dayandırmadan, müəyyən bir məqsədə cəmləşdirmək bacarığı deməkdir.

Təfəkkürün müstəqilliyi- kənar təsirlərə tab olmayaraq, qərarlar qəbul etmək və öz baxışlarına və əqidəsinə uyğun hərəkət etmək bacarığıdır.

2. Təxəyyül , yaradıcılıq

Təxəyyül - yeni obrazlar, təsəvvürlər və təfəkkülər yaratmaq üçün psixoloji prosesdir və insan təsəvvürlərinin yenidən qurulmasının köməyi ilə mövcud təcrübəyə əsaslanır. Təxəyyül bütün digər idrak prosesləri ilə sıx bağlıdır və insanın idrak fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Bu proses sayəsində insan hadisələrin gedişatını və hərəkətlərinin nəticələrini (qabağcadan) təxmin edə bilər. Qeyri-müəyyənlik ilə xarakterizə olunan vəziyyətlərdə davranış proqramları yaratmağa imkan verir.

Fizioloji baxımdan *təxəyyül* mürəkkəb-analitik mürəkkəb beyin fəaliyyəti nəticəsində müvəqqəti əlaqələrin yeni sistemlərinin formalaşması prosesidir.

Təxəyyül aktiv və passiv olur. **Aktiv təxəyyül** fərdin fəaliyyətinin şərti kimi çıxış edir. Psixologiyada *aktiv təsəvvürün iki növü fərqlənir: təzələnən və yaradıcı*.

Təzələnən təxəyyül- təbiət, şəhər mənzərəsi, şifahi sözlə yaranan insanın portreti, sxem, rəsm və s. əsasında formalaşır. İnsan olduğu kimi, təxəyyüldə olunan obrazlarla, ayri faktlarla, izlərlə, görüntülərlə əsas materialı doldurur kifayət qədər tam bir şəkil təqdim edir.

Yaradıcı təxəyyül - yeni obrazların yaradılması prosesidir ,yani gərçikdə mövcud olunmayan obyektlərin obrazları. İxtiraçılıq, rasionallıq, təlim və tərbiyə yeni formalarının inkişafı yaradıcı *təxəyyülə* əsaslanır.

Yaradıcı *təxəyyül* təşəbbüsün, insan müstəqilliyin inkişafına imkan verir. O peşəkar xarakter daşıyır.

Təsəvvür passiv ola bilər, insanı reallıqdan, praktik problemləri həll etməkdən uzaqlaşdırır. İnsan xəyal dünyasına girir və bu dünyada yaşayır, heç bir şey etmir və bununla da real həyatdan uzaqlaşır.

Şəxsiyyətin dəyəri onun üzərində qurulmuş *taxəyyül* növləri ilə müəyyən edilir: şəxsiyyət nə qədər aktiv və mənalı olsa, o qədər də yetkin olur.

Taxəyyül qeyrisərbəst və sərbəst olur.

Qeyrisərbəst taxəyyül - insanın şüurunda yeni obrazlar əvvəlcədən təyin edilməmiş, hədəfi olmayan, özü-özünə meydana gəlmiş bir prosesdir.

Sərbəst taxəyyül - qəsdən, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş məqsədlə həyata keçirilir. İnsan *taxəyyül* edərkən, axtarır, seçir, birləşdirir və fikirlərini, təsəvvürlərini dəyişdirir, şüurlu səy göstərir. Beləliklə, **təsəvvür**- insanın şüurunun müəyyən bir inkişaf səviyyəsini, yaradıcılıq potensialını xarakterizə edən idrak proseslərindən biridir.

Yaradıcılıq - keyfiyyətə yeni bir şey yaradan və təkrar olunmadığı, orijinallığı və sosial-tarixi özünəməxsusluğu ilə fərqlənən bir fəaliyyətdir. Yaradıcılıq insan üçün spesifikdir, çünki o həmişə yaradıcıya istiqamətləndirilir - yəni yaradıcı fəaliyyətin subyektinə əsaslanır.

Sosial-tarixi unikalıq -yaradıcılıq funksiyasıdır. İş ondadır ki, hər-hansı yaradıcılıq təkcə yaradıcını əks etdirən deyil, o həmçinin bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf mərhələsini, tarixi hadisələri, cəmiyyətdəki ziddiyyətləri, bəşəriyyətin vəzifələrini və daha çox şeyləri əks etdirir.

Yaradıcılıq yalnız müəyyən bir dövrdə cəmiyyəti təsvir etmir, o həm də qoruyur və müəyyən bir müddətdə ruhunu dərk etməyə imkan verir. Məsələn, 16-cı əsrin tarixini tam anlamaq üçün bu dövrün ədəbiyyatı, elmi və sənət əsərləri ilə tanış olmaq və öyrənmək lazımdır.

Cəmiyyət yalnız cəmiyyətin inkişafının müəyyən bir mərhələsini tam əks etdirən əsərləri seçir və saxlayır. Buna görə yaradıcılıq nə qədər yaxşı və dolğun olsa, cəmiyyət və gələcək nəsillər üçün bir o qədər vacibdir. Bu səbəbdən bir çox yaradıcı öz işlərini ümumiləşdirməyə çalışır və ümumiləşdirmə ölçüsü nə qədər yüksək olsa, bu şəxs cəmiyyət üçün bir o qədər əhəmiyyətlidir. Kifayət qədər ümumiləşdirməyi bacaran yaradıcılar dahi hesab olunurlar.

Mühazirə 7. Fəaliyyət və ünsiyyət psixologiyası

1. Fəaliyyətin ümumi psixoloji nəzəriyyəsi.
2. İnsan fəaliyyətinin növləri.
3. Ünsiyyət - şəxsiyyətrarası bir proses kimi

1.Fəaliyyətin ümumi psixoloji nəzəriyyəsi

İnsanın ən vacib xüsusiyyətlərindən biri də işləmək bacarığıdır və hər cür əmək növü - fəaliyyətdir.

Fəaliyyət - subyekt ilə dünya arasında qarşılıqlı əlaqəli dinamik bir sistemdir. Bu qarşılıqlı əlaqə prosesində psixoloji bir görüntünün ortaya çıxması və obyektə təcəssümü, həmçinin ətrafdakı real(gərçək) əlaqələrinin subyekt tərəfindən reallaşdırılmasıdır. Hər hansı bir sadə fəaliyyət aktı subyektin aktiv fəaliyyətinin təzahür(yani əks) formasıdır. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir fəaliyyət həvəsləndirici səbəbə malikdir və müəyyən nəticələrə nail olmaq məqsədi daşıyır.

İnsan fəaliyyətinin həvəsləndirici səbəbləri - motivdir.

Motivlər - subyektin fəaliyyətinə səbəb olan və fəaliyyət istiqamətini müəyyən edən xarici və daxili şərtlər toplusudur. Məs motiv - fəaliyyətə təşviq edən, istiqamətini müəyyənləşdirəndir, daha dəqiq deyərək: **motiv - məqsəd və vəzifələrini** təyin edəndir.

Məqsəd - gözlənilən nəticənin şüurlu bir görüntüsüdür(obrazıdır), nailiyyəti insanın hərəkətləri ilə istiqamətləndirilir. *Məqsəd* - hər hansı bir obyekt, hadisə və ya müəyyən bir fəaliyyət ola bilər.

Tapşırıq- müəyyən şərtlərdə (məsələn, problemli vəziyyətdə(situasiyada)) müəyyən edilmiş bir fəaliyyətin məqsədidir və bu şərtləri müəyyən bir proseduraya uyğun çevirməklə o əldə edilməlidir.

Hər hansı bir tapşırıq həmişə aşağıdakıları ehtiva(daxil) edir: tələblər və ya əldə ediləcək məqsəd; şərtlər, yəni məqsədi qoymaq üçün məlum olan bir komponent; axtarılan məqsədə çatmaq üçün tapılmalı olan *naməlumdur*. Tapşırıq konkret məqsəd ola bilər, və məqsədə nail olmaq lazımdır.

Bununla birlikdə, mürəkkəb fəaliyyətlərdə tapşırıqlar əksər hallarda şəxsi məqsəd kimi çıxış edir, onsuz əsas məqsədə çatmaq

mümkün deyil. Məsələn, bir ixtisasa yiyələnmək üçün insan əvvəlcə onun nəzəri tərəflərini öyrənməlidir. Yəni o, müəyyən tədris tapşırıqlarını inkişaf etdirməlidir və sonra bu bilikləri təcrübədə istifadə edib və praktik bacarıqlar əldə etməlidir (yəni praktik fəaliyyətinin bir sıra tapşırıqları həll etməlidir).

Amma, bütün insanlar üçün xarakterik olan əsas fəaliyyət növlərini ümumiləşdirmək və ayırmaq mümkündür. Onlar bütün insanlarda tapıla bilər, onlar ümumi ehtiyaclara uyğun olacaqlar. Daha dəqiq, bunlar hər bir insanın öz fərdi inkişafı prosesində qaçılmaz şəkildə qoşulduğu *ictimai insan fəaliyyətinə* uyğun olacaqdır. Bu cür ***fəaliyyətlər: oyun, tədris və əməkdir.***

2. İnsan fəaliyyətinin növləri

Oyun - hər hansı bir material və ya ideal məhsulun istehsalına səbəb olmayan xüsusi bir fəaliyyət növüdür. Çox vaxt oyunlar əyləncəli xarakter daşıyır, istirahət etməyi hədəfi var. Oyunların bir neçə növü var: *fərdi və qrup, mövzu və süjet, rol oyunları və qaydaları olan oyunlar.*

İndividual fərdi oyunlar - bir şəxsin oyunla məşğul olduğu fəaliyyət növüdür, *qrup oyunlarına* - isə bir neçə şəxslər daxildir.

Mövzu oyunları - hər hansı bir mövzunun və ya obyektin - insanın oyun fəaliyyətinə daxil olması ilə əlaqədardır. *Sujet oyunları* - müəyyən bir ssenariyə əsaslanır və onu detallıq ilə açır.

Rol oynayan oyunlar oyunda müəyyən rolla məhdudlaşan və onun oyunçusu olan insan o rolu ifadə edir.

Nəhayət, *qaydaları olan oyunlar* iştirakçıları üçün müəyyən bir davranış qaydaları sistemi ilə tənzimlənir.

Qarışıq oyun növləri də var: *mövzulu-rol, süjetli-rol, süjetli rol qaydalarla* və s. Oyundakı insanlar arasındakı münasibətlər süni xarakter daşıyır: başqaları üçün sözlər ciddi qəbul edilmir və insan haqqında nəticə çıxarmaq üçün burada imkan verilmir. (yəni oyun insanın əsl düşüncələrini və davranışını əks etdirmir). Oyun davranışı və oyun münasibətləri, xüsusən də böyükler arasında insanlar arasındakı real münasibətlərə az təsir göstərir. Buna

baxmayaraq, oyunlar insanların həyatında böyük əhəmiyyət daşıyır. *Uşaqlar üçün* oyunlar -inkişafedici,tərbiyəvidir. *Böyüklər üçün* oyun aparıcı bir fəaliyyət deyil, ünsiyyət və istirahət vasitəsi kimi xidmət edir.

Digər bir fəaliyyət- ***bilik təlimləridir.***

Bilik təlimləri (öyrənmə, məşq)- şəxsin bilik, bacarıq,təcürbə əldə etməsi olan bir fəaliyyət növü kimi çıxış edir.Bilik təlimləri-təşkilədidir və xüsusi təhsil müəssisələrdə keçirilir.O həmçinin başqa bir fəaliyyətdə köməkçi kimi çıxış edə bilər Böyüklərdə öyrənmə öz-özünə təhsil xarakterini ala bilər. Təhsil fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, birbaşa şəxsiyyətin psixoloji inkişafı üçün bir vasitə kimi xidmət etməsidir.

İnsan fəaliyyətinin sistemində ***əmək*** xüsusi yer tutur. İş sayəsində insan ali varlığa çevrildi. İş sayəsində insan müasir bir cəmiyyət qurdu, maddi və mənəvi mədəniyyət predmetləri yaratdı, həyatının şərtlərini o qədər dəyişdirdi ki, özü üçün gələcəkdə, demək olar ki, məhdudiyyətsiz inkişaf perspektivlərini açdı(istiqamətləndirdi). ***Əmək*** - ilk növbədə, alətlərin yaradılması və təkmilləşdirilməsidir. Bunlar öz növbəsində əmək məhsuldarlığının artmasında, elmin, sənaye istehsalının, texniki və bədii yaradıcılığın inkişafında bir amil oldu.

İnsan fəaliyyəti- çox mürəkkəb və hərtərəfli hadisədir. Fəaliyyətin həyata keçirilməsində *insanın iyerarxik quruluşunun bütün komponentləri iştirak edir: fizioloji, psixoloji və sosial.*

Fəaliyyətin psixoloji nəzəriyyəsinin prinsipləri:

1. Şüur öz-özünə qapalı baxıla bilməz:o fəaliyyətdə özünü göstərməlidir (*şüur dairəsinin inkişafı prinsipi*).
2. Davranışı insan şüurundan təcrid etmək olmaz (*şüur və davranışın vəhdəti prinsipi*).
3. Fəaliyyət -aktiv, məqsədyönlü bir prosesdir (*fəaliyyət prinsipi*).
4. İnsan hərəkətləri obyektivdir; Onların məqsədləri sosial xarakter daşıyır (*obyektiv insan fəaliyyətinin prinsipi və onun sosial asıllığı prinsipi*).

Beləliklə, bir neçə nəticə çıxara bilərik:

Birinci, psixika və insan fəaliyyəti bir-biri ilə əlaqəlidir, buna görə psixikanı öyrənmək və fəaliyyət yanaşması prinsipləri əsasında onun inkişaf qanunlarını öyrənmək məsləhətdir.

İkincisi, insanın məşğul olduğu fəaliyyət, ümumi istiqamətini müəyyənləşdirən *motivlərinin və həyat dəyərlərinin* inkişafını müəyyən dərəcədə müəyyənləşdirir. Nəticə, *xüsusi fəaliyyət növləri insanın psixoloji inkişafının qanunuyğunluğuna təsir göstərir.*

3. Ünsiyyət - şəxsiyyətarası bir proses kimi

Ünsiyyət- müasir fəaliyyətlərin ehtiyacları ilə yaranan, insanlar arasında təmasların qurulması və inkişaf etdirilməsinin çoxşaxəli bir prosesidir.

Sosial yönümlü ünsiyyət (mühazirə, məruzə, nitq danışıqı, televiziya çıxışı)

Şəxsi yönümlü ünsiyyət (iş və ya şəxsi münasibət)

Ünsiyyətin məzmunu- fərdlərası təmasda bir canlıdan digərinə ötürülən məlumatdır.

Ünsiyyətin məqsədi -sosial, mədəni, yaradıcı, idrak, estetik və bir çox digər ehtiyacları ödəmək üçün bir vasitədir.

Ünsiyyət vasitələri - ünsiyyət prosesində bir məxluqdan digərinə ötürülən məlumatların kodlaşdırılması, ötürülməsi, işlənməsi və deşifrələması üsulları.

Ünsiyyət (kommunikasiya) prosesi:

1) ünsiyyətçilərin özləri cəlb etdiyi, ünsiyyət qurduğu bir *ünsiyyət aktı.*

2) *hərəkət (ünsiyyət vasitəsi)* - danışmaq, jestlarla danışmaq, qulaq asmaq.

3) *ünsiyyət kanalı-* vizual-verbal, eşitmə-şifahi(sözlü), hərəkətli-toxunmalı.

Ünsiyyət quruluşu: O üç qarşılıqlı tərəfi əhatə edir: kommunikativ, interaktiv və pertseptual.

Verbal və qeyri verbal olmayan ünsiyyət vasitələri

İnsanlar arasında mürəkkəb sosial-psixoloji prosesi olan *ünsiyyət* aşağıdakı əsas kanallar vasitəsilə həyata keçirilir: **şifahi(sözlü)**

(*verbal* - Latin sözündən şifahi, söz ilə) və *şifahi(söz ilə) olmayan (qeyri verbal)* ünsiyyət kanalları. **Danışiq** eyni zamanda ünsiyyət vasitəsi olaraq həm *məlumat mənbəyi*, həm də *həmsöhbətçiyə təsir yolu* kimi çıxış edir.

Verbal (şifahi) əlaqə vasitələri.

Nitq- məlumat mübadiləsi, ünsiyyət qurmaq və digər problemləri həll etmək üçün *dildən istifadə* edilən psixoloji prosesdir. İnsan *nitqi təfəkkür* ilə ilə vəhdətdə inkişaf edir və özünü göstərir. *İnsan nitqinin məzmunu və forması onun peşəsindən, təcrübəsindən, xasiyyətindən, temperamentindən, qabiliyyətindən, maraqlarından, vəziyyətindən* və s. asılıdır.

Nitqin köməyi ilə insanlar bir-biri ilə ünsiyyət qurur, bilik ötürür, bir-birlərinə və özlərinə təsir edirlər.

Mütəxəssisin nitq fəaliyyətində, *şifahi və yazılı nitqi, daxili və xarici, dialoqlu və monoloqlu, adi və peşəkar, hazırlıqlı və hazır olmayan nitqləri* fərqləndirmək olar.

Şifahi nitq- öz növbəsində, *dialoqlu və monoloqlu* olaraq –2 hissədən ibarətdir.

Dialoqlu nitq - söhbət vasitəsi ilə baş verir. Müsahiblə təmasın olması nitqdə bəzi lazım olmayan momentləri aradan götürməyə kömək edir. *Üz ifadəsi, gözlər, intonasiya, jestlər, pauzalar, vurğular* - bütün bunlar bir-birimizi mükəmməl başa düşməyə imkan verir.

Monoloqlu nitq - bir insanın çıxışı (mühazirə, məruzə). Burada birbaşa əlaqə daha zəifdir. Monololu nitq- böyük bilik, ümumi mədəniyyət, özünü aparmaq, dəqiq təsvirlər, təriflər, müqayisələrin məharətlə aparılması və s.

Gündəlik ünsiyyətdə **şifahi nitqin** (*əsasən dialoq*) təzahürü və istifadəsi **nitq ünsiyyəti** adlanır.

Nitq ünsiyyətinin quruluşuna aşağıdakılar daxildir:

1. Sözlərin, ifadələrin *mənası və mahiyyəti* ("İnsan ağı öz nitqinin aydınlığında özünü göstərir"). Sözüün düzgün istifadəsi, ifadəli və əlçatan olması, ifadənin düzgün qurulması və aydınlığı, səslərin, sözlərin düzgün tələffüzü, intonasiyanın ifadəli və mənalı olması mühüm rol oynayır.

2. Nitqdə səs hadisələri: nitqin tempi (sürətli, orta, yavaş), səs yüksəkliyinin modulyasiyası (hamar, kəskin), səsin tonallığı (yüksək, aşağı), ritm (vahid(düz), kəsilən), tembr (yayılan, xırıltılı, qıvrım), intonasiya, nitqin diksiyası.

3.Səsin ifadəli keyfiyyətləri: ünsiyyət zamanı meydana gələn xarakterik *spesifik səslər*: gülmək, ağılama, pıçıltı, nəfəs alma və s. ; *səsləri ayıran* - öskürək; *sıfır səslər* - fasilələr, həmçinin *burun səsləri (nazalizasiya)* - "hm-hm", "e-e-e" və

s.

Aşağıdakı elmlər *şifahi olmayan (qeyri verbal) ünsiyyət vasitələrini* öyrənir:

1.**Kinestika**- insan hiss və duyğularının xarici təzahürlərini öyrənir;

2.**Mimika** - üz ifadələri, üz əzələlərinin hərəkətini öyrənir;

3.**Jestika** - bədənin ayrı-ayrı hissələrinin jest hərəkətlərini öyrənir;

4.**Pantomimika** - bütün bədən hərəkətlərini: duruşunun, qamətini, yerişini, baş əyməsini, sacdəsini öyrənir.

5.**Taksika** - ünsiyyət prosesində toxunmasını tədqiq edir: əl sıxmaq, öpmək, toxunmaq, sığallamaq, itələmək və s. öyrənir.

6..**Proksemika** - ünsiyyət zamanı insanların *məkanda yerləşməsini* araşdırır.

Ünsiyyətdə əks əlaqə - bu, başqa bir insan onu necə tanıdığı, necə qəbul etdiyi, münasibətlərində bağlı nələr hiss etməyi, davranışın ona hansı hissələrə salması barədə bir insanın başqa insana göndərilən messsajdır.

Dinləmə qabiliyyəti- *danışmaq* kimi -ünsiyyətin ayrılmaz və vacib bir hissəsidir.

Mühazirə 8. İnsan fəaliyyətinin psixoloji tənzimlənməsi.

Emosiyalar, hisslər və iradəli proseslər

1. İnsanın emosiyaları və hissləri.

2. İradəli proseslərin xarakteristikası.

3. Davranış və fəaliyyətin psixoloji tənzimlənməsi.

1. İnsanın emosiyaları və hissləri

Psixoloji ədəbiyyatda və gündəlik həyatda hisslər (duyğular) anlayışı ilə yanaşı, başqa sözlər də istifadə olunur - emosiyalar. *Emosiyaların* altında, hisslərin (duyğuların) təzahürün xarici formalarını başa düşürlər.

İnsanın ehtiyac və maraqlarının, narahatçılığın mənbəyinin mövzusu nədən asılı olaraq –və bunlara əsasən psixologiyada bir necə hisslər ayrılır:

- *emosiyalar* - bədənin ehtiyaclarını (qida, istirahət, özünü qorumaq, soyuqdan və susuzluqdan qorunmaqda və s.) təmin etmək və ya razı salmamaqla əlaqəli əsas, ilkin, sadə (elementar) *həyacanlar*, həmçinin daha mürəkkəb emosional vəziyyətlərin təzahür forması kimi - *hisslər*;

- *hisslər* daha mürəkkəb hesab olunur, onlar əsasən sosial şərtidir və yalnız insan həyacanına xasdır: sevgi, nifrət, dostluq, kollektivizm, məsuliyyət, günah, təklük, utancaqlıq və s.

Hisslər - insanın bir şəxs kimi ehtiyaclarını (ünsiyyət, idrak, estetik, siyasi, peşə və s. hissləri) təmin etmək (razı salmaq) əsasında yaranan xüsusi insani *həyacanlarıdır*. Hisslər istiqamətinə görə *müsbət* (sevinc, inam, nikbinlik və s.) və *mənfi* (əzginlik, qorxu, inamsızlıq və s.) ola bilər.

Hisslərin təzahür forması aşağıdakıları ayırd edirlər:

əhval-ruhiyyə - insanın qısa müddətli və ya nisbətən uzun müddət işləyən emosional vəziyyətləri;

affektlər - böyük gücə malik olan qısamüddətli hisslər, duyğuların həddindən artıq dərəcəsi (qəzəb, nifrət, vahimə qorxusu və s.). Onlar şüurun əhəmiyyətli dəyişiklikləri, iradəli idarəetmənin (nəzarətin) pozulması və s.

ehtiraslar - güclü, dərin, uzunmüddətli və davamlı insan həyəcanıdır. Sosial əhəmiyyətli hədəflərə yönəlmiş ehtiras insanı zənginləşdirir, gərkəmli nailiyyətlərə, cəsarətlərə səbəb olur. Elmə, texnikaya, sənətə hədsiz sevgi də ehtirasın təzahürüdür.

Yüksək hisslər

Mənəvi-siyasi duyğulara daxildir: vətənə sevgi, düşmənlərə nifrət, kollektivizm, iş(əməyə) müsbət emosional münasibət, şərafət, ləyaqət, utanç, vicdan və s. Bu hisslər dünyagörüşü, siyasi və mənəvi

əqidələri və dünyabaxışları, vətənləri haqqında fikirləri ilə bağlıdır. İnsan həyatında müəyyən bir yeri *hüquqi hisslər tutur*. Onlarda şəxsin müxtəlif hüquq normaları ilə tənzimlənən insanın hərəkətlərə münasibətləri ifadə olunur. ***Yüksək inkişaf etmiş hüquqi hisslər, insanı qanuni tələblərə fəal əməl etməyə təşviq edən və onu pozmaqdan çəkindirən əhəmiyyətli bir motivdir.***

İntellektual hisslər - insanın idrak fəaliyyətində yaranır və bu fəaliyyətlə müəyyən edilir. Və onlarda insanın fikirlərinə(düşüncələrə) münasibətini ifadə edilir: həm doğru, həm də yalan; başa düşülən və ya anlaşılmaz; çaşqın hissi yaradan.

Estetik hisslər - insanda estetik ehtiyaclarını ödəmək və ya razı salmamaqla əlaqədar olaraq ortaya çıxır.

Hisslərin başqa növləri var: *peşəkar, ailə, dini və s. hisslər*.

Hər hansı bir peşə fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti, peşə fəaliyyətinin ehtiyaclarına adekvat hisslər və emosional vəziyyətlərin mütəxəssisinin tərbiyəsindən asılıdır: peşə sevgisi, ixtisasına sevgi, inam, kollektivizm, maraq, şərəf, şəxsi ləyaqət və s.

2. İradəli proseslərin xarakteristikası

İradə - şüurlu şəkildə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq yolunda çətinlik çəkdiyi təqdirdə davranışını və fəaliyyətini təmin edən psixoloji proseslərdir.

İradəli (sərbəst) hərəkətlərin əsas əlamətləri bunlardır:

- hədəf təyin etmə (qeyrisərbəst, impulsiv hərəkətlərdən fərqli olaraq);
- daxili (motivlər mübarizəsi) və xarici çətinliklərin öhdəsindən gəlmək.

Psixoloji fəaliyyətdə, *iradə iki əlaqəli funksiyayı yerinə yetirir: aktivləşdirmə və tormozlaşma. İradə* - öz fəaliyyətə nəzarət etmək və onu məqsədlərinə çatmaq üçün fəal şəkildə yönəltmə qabiliyyətidir. O yalnız bir şey əldə etmək bacarığı deyil, lazım olduqda bir şeydən imtina etmə qabiliyyətinin də xüsusi bir formasını təmsil edir. *İradə* - insanın praktik fəaliyyətdə dərkətmədən həyəcanlara keçiddir, habelə insanın ehtiyacları, niyyətləri, maraqları ilə əlaqədar reallığın(gerçəkliyin) dəyişməsinə şərait yaradır.

İradənin köməyi ilə insan fəaliyyətini təşkil edir və davranışlarına nəzarət edir.

Bəzi hallarda, *iradəli fəaliyyət* insanın həyat yolunu təyin edən qərarların qəbulu ilə əlaqələndirilir. Bu qərarlar onun ictimailəşmiş üzünü açır, mənəvi xüsusiyyətlərini ortaya qoyur. Buna görə şüurlu şəkildə hərəkət edən bir insan kimi bu cür iradəli hərəkətlərin həyata keçirilməsində insan *bütövlüklə iştirak* edir.

İradəli fəaliyyətə bir neçə mərhələ daxildir:

Hazırlıq mərhələsi. İradəli hərəkət niyyətin yaranması ilə və məqsəd qoyulması ilə başlayır. Bundan əlavə, iradəli fəaliyyət əvvəlcə hərəkətin məqsədin müzakirəsilə və motivlərin mübarizəsilə başlanır, sonra qərar qəbul etmə, hərəkətlərin planlaşdırılması, onların həyata keçirilməsinin vasitələri və metodlarının müzakirə edilməsindən ibarət olunur.

Motivlərin mübarizəsi nəticəsində insan qərar verir. Bəzi motivlərin başqalarından məhdudlaşdırılmasında və fəaliyyət məqsədinin yekunlaşdırılmasında özünü göstərir, bəzən birinci fikir ilə heç üst-üstə düşmür. Qərar qəbul etmə prosesi iradəli fəaliyyətin xüsusi bir mərhələsi kimi çıxış edir, təkcə maksimum məlumatlılığı düşündiyi deyil, həm də şəxsiyyətin qətiyyətliliyini, məsuliyyətini tələb edir. Qərar qəbul edildəndən sonra, bu motivlərin mübarizəsini müşayət edən gərginlik azalır.

Əsas mərhələ - iradəli hərəkətdə ən vacibdir. Bu - qərarın icrasıdır. İradəli hərəkətdə ən əhəmiyyətli *obyektiv (xarici)* və *subyektiv (daxili)* çətinliklərin öhdəsindən gəlməklə əlaqələndirilir. *Xarici çətinliklərə* mövcud insandan asılı olmayan maneələr daxildir: işdəki çətinliklər, digər insanların müqaviməti, müxtəlif müdaxilələr və s. *Daxili çətinliklərə* insanın fiziki və psixoloji vəziyyətindən asılı olaraq şəxsi çətinliklər daxildir (məsələn, bilik, təcrübə olmaması, köhnəlmiş və yeni yaranan vərdişlərin toqquşması, keçmişdə inkişaf etmiş mənfi fikirlərin, istəklərin, istək və hisslərin mübarizəsi: vicdan, utanc, vəzifə). Bu mərhələ qarşıya çıxan motivləri aradan qaldırmağa və qüvvələri səfərbər etməyə yönəlmiş qüvvələrin səy göstərməsi ilə xarakterizə olunur. Əksər hallarda xarici və daxili çətinliklər vəhdətdə özünü göstərir.

Son mərhələ. Onun məzmunu iradəli fəaliyyətin və nəticələrin təhlili və qiymətləndirilməsidir. Bu mərhələdə ümumi gərginlik azalır, hərəkətin nəticələrindən və qiymətləndirməsindən asılı olaraq məmnunluq və ya narazılıq hissi yaranır.

İradə-həyat boyu formalaşmış insan psixikasının xarakteristikasıdır. O - şərti refleks təbiətinə sahibdir və bütün beyin qabığının ümumi fəaliyyətinin nəticəsidir.

İnsan öz iradəsini müxtəlif fərdi keyfiyyətlərdə, güclü iradələrdə göstərir:

Məqsədyönlülük - insanın fəaliyyətini və davranışını sosial əhəmiyyətli hədəflərə tabe etmək qabiliyyətidir.

Qətiyyətlilik - insanın iradəli keyfiyyətidir, bunun sayəsində əsaslandırılmış qərarlar vaxtında qəbul etmək və tərəddüd etmədən onları yerinə yetirmək iqtidarındadır.

Enerjilik və israrlılıq (təqidlilik) - güclü bir insanın iradəli fəaliyyət dərəcəsinin təzahür etdiyi xüsusiyyətlərdir. Bir qayda olaraq, enerjili insanlar - israrlıdırlar. İsrarlı insanlar enerjinin uzun müddət davam edə bilən və gərginləşməməsinə qadirdirlər.

Sakitlik və özünü nəzarət etməsi - nailiyyətə mane olan insanın psixoloji və fiziki fəaliyyətini dayandırmaq qabiliyyəti.

İcraçılıq - yüksək səviyyəli əmr və qərarların icrası, səyli, sistemli və vaxtında yerinə yetirilməsindən ibarət olan iradəli bir keyfiyyətdir. İdarəetmə təşəbbüslə sıx bağlıdır.

Təşəbbüslük - insanın öz vəzifələrini yerinə yetirməsində yaradıcılığı daxil etmək qabiliyyətidir. *Təşəbbüslük* - inertliliyin (işsizliyin), tənbelliyin və laqeydliyin əksidir.

Cəsarət və cürətlik (igidlik) - insanın təhlükələrə qarşı mübarizə aparmağa hazır olduğunu ifadə edir. *Cəsarət* yalnız düşmənlərlə mübarizədə, döyüşdə özünü bürüzə verir. Cəsarətli bir insan coşğunluğa, ehtiyatsızlığa yol verə bilər.

Cürətlik (igidlik) - insanın risk, təhlükə şəraitində məqsədyönlü hərəkət etmək qabiliyyətidir və yalnız müharibə dövründə deyil, müxtəlif şəraitlərdə də özünü göstərir.

Müstəqillik - şəxsin müstəqilliyi, davranışlarının düzgünlüyünə möhkəm bir inamla edilən hərəkətlərdə özünü

göstərir. *Müstəqillik* özünə inam, tənqidi düşüncə, hədəflərə məqsədlə nail olmaq, görülən hərəkətlərə görə məsuliyyət götürmə qabiliyyətini nəzərdə tutur.

İntizamliq- qanunların qayda və tələblərinə, hərəkət və əməllərinin əxlaqi normalarına dəqiq və davamlı tabe olmağı təmin edən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin məcmusudur.

İradənin tərbiyəsində iki amil mühüm rol oynayır:

- 1) iradəli davranış motivlərinin formalaşması;
- 2) iradəli hərəkətlərin, davranışların təcrübəsinin toplanması.

İradənin tərbiyəsi - xarici təsirlər və şəxsin özünü-tərbiyəsi sisteminə əsaslanan uzun, məqsədyönlü bir prosesdir

3.Davranış və fəaliyyətin psixoloji tənzimlənməsi

Psixologiyada *davranış* altında -insanın psixoloji fəaliyyətinin xarici təzahürü başa düşülür. *Davranış faktlarına* aşağıdakılar daxildir:

- fərdi hərəkətlər və jestlər (məsələn, əyilmək, baş əymək, əlləri sıxmaq);

- insanların vəziyyəti, fəaliyyəti, ünsiyyəti ilə əlaqəli fizioloji proseslərin xarici təzahürləri (məsələn, duruş, mimika-üz ifadələri, baxışlar, sifətin qızarması, titrəmə və s.);

- müəyyən məna daşıyan hərəkətlər;

- sosial əhəmiyyət kəsb edən və davranış normaları ilə əlaqəli olan hərəkətlər.

Hərəkət(Əməl) -insanın digər insanlar üçün əhəmiyyətini, yəni sosial mənasını dərk etdiyi bir əməldir(hərəkətdir).

Fəaliyyət- subyekt ilə dünya arasında qarşılıqlı əlaqəli dinamik bir sistemdir. Bu qarşılıqlı əlaqə prosesində psixoloji bir obrazın ortaya çıxması və obyektə təcəssümü, həmçinin ətrafdakı reallıqla əlaqələrinin subyekt tərəfindən reallaşdırılması.

Fəaliyyətin əsas xarakteristikası - onun *obyektivliyidir*. *Obyekt* dedikdə yalnız təbii bir obyekt deyil, müəyyən bir sosial inkişaf etmiş iş üsulunun qurulduğu *mədəniyyət obyektini* də nəzərdə tutulur. Bu üsul obyektiv fəaliyyəti həyata keçirildikdə görünür, aşkar olunur. *Fəaliyyətin* başqa bir xüsusiyyəti - onun *sosial, ictimai-tarixi mahiyyətidir*. İnsan obyektlərlə fəaliyyət formalarını müstəqil olaraq kəşf edə bilməz. Bu fəaliyyət nümunələrini nümayiş etdirən

və insanları müştərək fəaliyyətə daxil edən - digər insanların köməyi ilə edilir. İnsanlar arasında bölünən və *xarici (maddi)* formada həyata keçirilən bir insandan *fərdi (daxili)* fəaliyyətə keçid *psixoloji yeniyaranmaların* (bilik, bacarıq, qabiliyyət, motiv və s.) formalaşmasında əsas istiqamətdir.

Fəaliyyət həmişə vasitəçilik xarakter daşıyır. Vasitələrin rolunda alətlər, maddi əşyalar, işarələr, simvollar və digər insanlarla ünsiyyətlərdir. Hər hansı bir fəaliyyət hərəkəti edərək, digər insanlara qarşı müəyyən bir münasibətin olduğunu dərk olunur - hətta onlar fəaliyyət zamanı iştirak etməsələr belə.

İnsan fəaliyyəti həmişə məqsədyönlü olur. O şüurlu şəkildə təqdim edilmiş planlaşdırılmış bir nəticə, məqsədə çatmaq üçün xidmət etdiyi məqsədə tabe edir. Məqsəd fəaliyyətə istiqamət verir və gedişini tənzimləyir.

Fəaliyyətlər həmişə məhsuldar olur. Yəni fəaliyyətin nəticəsi həm xarici aləmdə, həm də insanın özündə bir dəyişiklikdir: onun biliyi, motivləri, qabiliyyətləri. Dəyişikliklərin əsas rolu oynadığı və ya ən çox xüsusi çəkiyə sahib olmasına görə müxtəlif *fəaliyyət növləri* fərqlənir: *əmək, idrak, ünsiyyət(kommunikativ) və s.*

Mühazirə 9. Kiçik qrupların və kollektivlərin psixologiyası

1. Psixologiyada kiçik qrup anlayışı.
2. Kiçik qruplardakı sosial-psixoloji proseslər.
3. Kollektivdə hakimiyyətin sosial fenomeni.
4. Qruplararası münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr.

1.Psixologiyada kiçik qrup anlayışı

Kiçik qruplarda psixoloji problemlərin öyrənilməsi 1920-ci illərdə başlamışdır.

Kiçik qrup - bu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan hər hansı bir üzv bir-birinin haqqında müəyyən təəssürat və ya qavrayış ala bilir.(R.Beylz)

Məşhur sosial -psixoloq B.F. Porşnev, «Biz hisslərik» - varlığını sosial qrupun əsas psixoloji xüsusiyyəti hesab edirdi və bu hissi insanların bir icmasını digərindən fərqləndirməyə imkan verir.

Qrupun əsas xüsusiyyətləri bunlardır: onun kompozisiyası (tərkibi), quruluşu(strukturu), qrup problemləri (dinamik sosial-psixoloji proseslər), qrup normaları və dəyərləri, qrupdakı sanksiyalar sistemi.

Kiçik sosial qrup tərəfindən insanların əlaqə cəmiyyətini (40 nəfərə qədər) başa düşmək məsləhətdir. Bunlar məkanda, zamanda həyat və fəaliyyətin və bəzi hallarda məqsədlərin, ehtiyacların, ümumi normaların, qaydaların, fəaliyyət metodlarının vəhdəti ilə əlaqələndirilir.

Kiçik sosial qruplar bunlarla fərqlənir:

a) *mövcud olma, var olma, yaşama üsulu* ilə: şərti və real, laboratoriya və təbii olaraq;

b) *yarıma üsulu* ilə: müəyyən problemlərin həlli üçün özü-özünə inkişaf edən (qeyri-rəsmi) və xüsusi olaraq yaradılmış (formal) qruplar;

c) *təmas xarakterinə görə: birbaşa (ilkin) və dolayı (ikincili) əlaqə qrupları;*

d) *fəaliyyətin məzmunu ilə: peşəkar -iş, təhsil, məişət, həvəskar-yaradıcılıq və s. qruplar;*

e) *sosial yönümlülüğün təbiəti ilə: sosial baxımdan faydalı və ya asosial qruplar;*

f) *inkişaf səviyyəsinə görə: diffuz (dağınıq) qruplar, əməkdaşlıq qrupları, korporasiyalar, kollektivlər;*

g) *şəxsin qrup normalarını qəbul etməsinə və qrup münasibətlərinə daxil olmasına görə: üzv qrupları və referent(oxşar,nümunəli)qrupları.*

Sosial psixologiya üçün kiçik qrup bir qrupun, kütləvi psixikanın daşıyıcısı, psixoloji bağlantılar və münasibətlər sistemi, psixoloji tənzimləyicilər, normalar, davranış qaydaları və insanların fəaliyyəti kimi maraq doğurur.

Qrupun psixikası - sosial-psixoloji qrupların daxilindəki proseslər və hadisələrin komplekslərin cəmidir.

2. Kiçik qruplardakı sosial-psixoloji proseslər

Kiçik qruplardakı sosial-psixoloji proseslər və hadisələr - kollektiv bir anlayışdır. Qrup şüurunun (psixikanın) mövcudluğunun müxtəlif formalarının, sosial-psixoloji davranışın və bir qrup üzvlərin şəxsiyyətlərinin individuallığı (liderlik, təqdimat, ünsiyyət tərzı, özünü təsdiqləmə və s.), insanların qarşılıqlı təsir mexanizmlərini və qrup və ictimai şüurun psixoloji təsirlərini (psixoloji təsiri, təqlid, təklif, inandırma, məcburiyyət və s.) ifadə etməyə xidmət edir.

Sosial-psixoloji fenomenlərin funksiyaları müxtəlifdir. Bəziləri əsasən qrup davranışının, qrup fəaliyyətinin (qrup ehtiyacları, maraqları, qaydaları) hədəf təyin etməsini həyata keçirirlər. Digərləri - əsasən motivasiya funksiyasını yerinə yetirirlər (əhval-ruhiyyə, fikir, adət və s.). Sosial vərdişlər, qrup hərəkət bacarıqları, adətlər, ayinlər əsasən hərəkətlərin icrasını, qrup üzvlərinin davranışlarını təmin edir. Ümumiyyətlə, sosial-psixoloji fenomenlər reallığı tanımaq, dərk etmək və ona istiqamət vermək funksiyasını da yerinə yetirir.

Qrup psixikasının fenomenlərini və onların təsnifatını ayır etmək üçün fərqli yanaşmalar mövcuddur.

Bu qrupun vəhdətinə, inkişaf tendensiyalarına, sosial-psixoloji proseslərə və hadisələrə təsirinə görə, *sosial integrasiya* (-yani *birliyə*) *edən* (ortaq ehtiyaclar, maraqlar, məqsədlər, fikirlər, mulahizələr (mühakimələr), əhval-ruhiyyə, adət-ənənələr və s.) , eyni zamanda *sosial qrupun differensiasiyasına* (-yani *bölünməsinə*) *səbəb olan sosial qrupa* (liderlik, özünü təsdiqləmə, münafişə və s.) bölünürlər.

Sabitlik dərəcəsi- *statik, dinamik və statik-dinamik* sosial-psixoloji prosesləri və hadisələri fərqləndirir.

Sosial qrupun və onun üzvlərinin fəaliyyətinə təsiri ilə: *təşviq və icra prosesləri və hadisələrdir*.

Qrup proseslərinin və hadisələrin daşıyıcısı olduğuna görə bunları ayır edirlər:

a) qrupu bütövlükdə xarakterizə edən kütləvi sosial-psixoloji proseslər və hadisələr (qrup üçün ümumi ehtiyacları, maraqları,

fikirləri, əhval-ruhiyyəsi, çaxnaşma, moda, mənəvi və psixoloji atmosfer və s.);

b) sosial qrupdakı şəxsiyyət davranışının sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini xarakterizə edən proseslər və hadisələr (özünütdəsdiqetmə, liderlik, təslimiyyət, əməkdaşlıq, konformizm (passiv uyğunlaşma), qeyri-konformizm=nonkonformizm (cəmiyyətdən kənar azad fikirlər), empatiya (insanı emosional xeyirxəq başa düşməsi), riqorizm (sərt prinsiplər davranışı) və s.);

c) insanların sosial qrupdakı *qarşılıqlı təsirini* xarakterizə edən sosial-psixoloji proseslər və hadisələr (sosial persepsiya (qavrayış), qarşılıqlı anlaşma, (atraksiya) cazibə, rəqabət qabiliyyəti, münaqişə və s.).

d) qrup şüurunun, psixikanın mövcudluğu forması kimi fəaliyyət göstərən sosial-psixoloji proseslər və hadisələr; qrup psixikasının məzmunu və istiqaməti baxımından neytral olan sosial-psixoloji proseslər və hadisələr: inandırma, təsir, psixoloji təsir, təqlid, məcburetmə, qrup təfəkkürü və s. Bütün bunlar qrupdakı insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin sosial-psixoloji mexanizmləridir.

Sosial qrupun, kollektivin psixikasının xüsusiyyətlərinə gəlincə, ilk növbədə onun *qrup əmələ gətirmə xüsusiyyətləri* ilə müəyyən edilir:

yeniyyətə qrup üçün - yeniyyətə yaş,

idman qrupu üçün - idman fəaliyyətinin növü,

tələbə qrupu üçün - təhsil fəaliyyəti və yaş,

etnik qrup üçün - etnik xüsusiyyətlərin ümumiliyi,

siyasi təşkilat üçün - təşkilati və ideoloji əsas,

hərbi kollektiv üçün - hərbi fəaliyyət və onun xüsusiyyətləri (donanma, aviasiya, quru qüvvələri, artilleriya və s.).

Kollektiv- ictimai faydalı fəaliyyət, təşkilatçılıq və kollektivist psixologiyanın vəhdəti ilə birləşdirilmiş insanların təmas cəmiyyətidir.

Qrup hesab etməyə əsas verən sosial qrupun əsas xüsusiyyətləri:

1) müəyyən bir cəmiyyətin insan fəaliyyətinin sosial *faydalı məqsədi*;

2) *əlaqə* (həm birbaşə, həm də dolayı);

3) *rəhbərlik*, qrupunun bütün üzvləri üçün vahid və səlahiyyətli bir *təşkilatın olması, əlaqələrin tabeçiliyi*;

4) *kollektivist psixologiyanın* müəyyən bir inkişaf səviyyəsi - yəni. *qarşılıqlı anlaşma, əməkdaşlıq, yardım, dəstək və qarşılıqlı tələbkarlıq, məsuliyyət psixologiyası*.

Müasir peşə fəaliyyətinin bir çox növündə kollektiv onun əsas subyektinə çevrilir. Bu xüsusilə müasir texnologiyaların, bir çox idman növünün, hərbi və digər fəaliyyətlərin istifadəsinə aiddir.

Kollektiv - bir növ sosial və sosial-psixoloji sahə, özünü həyata keçirməsi və özünü təsdiqləməsi üçün şəxsiyyətin müvafiq olan bir yer, eyni zamanda onun üçün əhəmiyyət kəsb edən bir çox ehtiyacların ödənilməsi üçün bir sınaq sahəsi rolunu oynayır.

Kollektivin ümumi psixoloji əlamətləri (parametrləri) vardır ki, bunlara ilk növbədə aşağıdakılar daxildir:

- kifayət qədər *peşəkar hazırlıq səviyyəsi, dəqiq iş və birgə hərəkətlərin əlaqələndirilməsi*;

- kollektiv üzvləri arasında əsl kollektiv münasibətdə özünü göstərən *mənəvi tərbiyə*;

- sosial qrupun *yüksək təşkili, nizam-intizamı, idarəediciliyi*;

- kollektiv üzvlərinin *siyasi, hüquqi və ümumiyyətlə sosial yetkinlik səviyyəsi*;

- kollektivin *hər bir üzvü üçün şəxsi azadlıq, təhlükəsizlik, inam, psixoloji rahatlıq hissi yaradan mənəvi və psixoloji iqlim*.

Gənc bir işçi işə girdikdə, ortaya çıxan problemlərin həllinin xarakteri və müvəffəqiyyəti, kollektivdə inkişaf etmiş normaları, qaydaları və dəyərləri necə mənimsəməyə qurulduğundan, özünü necə (aktiv və ya passiv) göstərməsindən, peşə karyerası motivasiyasının nədən ibarət olmasından asılıdır.

3. Kollektivdə hakimiyyətin sosial fenomeni

Sosial qrupda *istehsal, əmək kollektivi insanların müxtəlif əlaqələri və münasibətləri qurulur*. Bu biliklər mütəxəssisə, liderə bir kollektivdə və ya kiçik bir qrupda real münasibətlərdə daha yaxşı münasibət qurmağa imkan verir.

Kollektivdədəki sosial gücün quruluşuna iki növ, güc münasibətlərinin iki substrukturunu daxildir: rəhbərlik və liderlik.

Rəhbərlik - hakimiyyət münasibətlərinin *rəsmi, formal, sosial, inzibati sistemidir*. O - səlahiyyətlərə, hüquqi və inzibati normalara və davranış və fəaliyyətlərin tənzimlənməsi sisteminin qaydalarına əsaslanır - ilk növbədə peşəkar sferasındadır.

Liderlik - hakimiyyətin tabe olan münasibətlər sistemində *bir liderin psixoloji üstünlüklərinə əsaslanan qeyri-rəsmi, qeyri-formal psixoloji fəaliyyətdir*.

Rəhbərlik altında məcburiyyət olmayan insanlar bir insanı *lider* kimi tanıyır, könüllü olaraq azadlıqlarının bir hissəsini ona verir(*tabe edir*) və onu bir rəhbər kimi seçirlər. *Hakimiyyət- Güc münasibətlərinin* belə bir sistemi çox vaxt öz-özünə olaraq *spontan* inkişaf edir.

Kollektivdəki *hakimiyyət -güc münasibətlərinin* bu *iki sistemi* öz aralarında fərqli bir koordinasiya dərəcəsinə, təsadüfə sahib ola bilər. Kollektivdə istehsal və digər vəzifələrin həllində müvəffəqiyyət, işçilər üçün əlverişli bir mənəvi və psixoloji atmosfer yaratmaq, hakimiyyət-güc münasibətlərinin sosial, rəsmi və psixoloji, qeyri-rəsmi sisteminin adekvatlıq dərəcəsindən birbaşa asılıdır.

Psixologiyada insanın, rəhbərin üstünlük təşkil etdiyi istiqamətdən asılı olaraq *rəhbərlik, davranış və fəaliyyətin aşağıdakı əsas üslubları* fərqləndirir:

iş tərz (*üslubu*) - peşəkar və digər qoyulan vəzifələrin həlli;

kommunikativ üslub - işçilərlə, digər insanlarla üstünlük təşkil edən qarşılıqlı əlaqə.

Bu qarşılıqlı əlaqənin xarakterindən asılı olaraq üslublar fərqlənir: *komanda, inzibati, avtoritar; kollegial, məsləhətçi, demokratik, liberal, boş (heç kimə qarşı çıxmamış), anarxik;*

eqoist üslub - maddi, karyera və digər təbiətdəki şəxsi problemlərinin ilkin həlli.

İnsanın *davranışında və fəaliyyətində bu üslublardan* hər hansı birinin üstünlüyü *sərtliyə, stereotiplərə, şablonluqlara* söykənən şəxsiyyətə, onun tam olmayan uyğunlaşmamasına işarə edir.

Çevik üslub - insan, həll ediləcək şərtlərdən və vəzifələrdən asılı olaraq yuxarıda göstərilən üslublardan birini və ya digərini

istifadə edərkən fərqlənir. Bu- *kifayət qədər uyğunlaşan, çevik, qeyri-stereotipik bir şəxsiyyəti xarakterizə edir.*

Qrupun, kollektivin psixikanın xüsusiyyətlərindən və təzahürlərindən biri ümumi fikir, rəydir. Gənc bir mütəxəssisin iş kollektivinə daxil olması prosesinə o əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də bu sosial-psixoloji fenomenin xüsusiyyətlərini, onun meydana gəlməsi, formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir.

Qrup, kollektiv rəyi- kollektiv üzvlərinin (hamısının və ya əhəmiyyətli hissəsinin), həmçinin kollektivin və onun ayrı-ayrı üzvlərinin həyatındakı hadisələrə və gerçəklik həqiqətlərinə, davranış və fəaliyyətlərinə məcmu rəy və münasibətdir. Bunlar - ümumi emosional vəziyyətlər, kollektivin emosional əhval-ruhiyyəsi, bu və ya digər dərəcədə bir hissi, müəyyən bir an və ya bir dövrdə kollektivi (və ya onun əhəmiyyətli hissəsini) mənimsəmiş insanların emosional əhval-ruhiyasının məcmuasıdır.

Qrupun, kollektiv psixikasının integrativ xarakteristikası və təzahür forması- qrupun mənəvi və psixoloji durumudur (atmosferidir).

Birlik - qrupun, kollektiv psixikanın ayrılmaz xüsusiyyətlərindən biridir. **Birlik** - qrup, kollektiv üzvlərinin yekdilliyi, razılığı, müvafiq normaları, qaydaları, dəyərləri, münasibətləri və s.-dir. Bu - kollektivin, sosial qrupun üzvlərinin ehtiyaclarının, maraqlarının, əlaqələrinin, dəyər mühakimələrinin, fəaliyyət məqsədlərinin, münasibətlərin, qrup həyatı və fəaliyyətinin peşə və digər vəzifələrinin həllində həqiqi kollektivizmin ortaqlığı əsasında birlik dərəcəsidir. **Birlik dərəcəsi** tam razılığa, təsadüfdən tam fikir ayrılığına qədər ola bilər.

4. Qruplararası münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr

Qruplararası münasibətlər (psixologiyada) - sosial qruplar arasında yaranan müxtəlif münasibətlərin subyektiv əksini (qavranılmasını), eləcə də qruplarla qarşılıqlı münasibətlərini xarakterizə edən sosial-psixoloji hadisələrin məcmusu. Obyektin və

subyektin sosial qruplar olduğu qruplararası qavrayışın xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. tərkib hissələrindən keyfiyyətə fərqli olan fərdi təsəvvürləri bütövlükdə birləşdirməkdən ibarətdir;

2. xarici təsirlərə davamlı olan qruplararası təsəvvürlərin uzun və kifayət qədər çəvik bir formalaşmasından ibarətdir;

3. başqa bir qrup qavrayışının mümkün diapozon tərəflərinin sxemləşdirilməsindən və sadələşdirilməsindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, qruplararası təsəvvürlərin parlaq emosional rənglənmə, kəskin ifadə olunan qiymətləndirmə istiqaməti ilə fərqlənir və buna görə də onların dürüstlüyü, dəqiqliyi və adekvatlığı baxımından çox həssasdırlar.

Qruplararası münasibətlərin fərqli bir xüsusiyyəti stereotiplər və mövhumatlar kimi fenomenlərdə özünü büruzə verən subyektivlik, qruplararası qavrayış və qiymətləndirmədir.

Qruplararası münasibətlərin psixologiyasına dair tədqiqatlar əsas yanaşmalar çərçivəsində birləşdirilə bilər.

G. Tajfel və D. Turner'in "sosial şəxsiyyət nəzəriyyəsi", "qruplararası favoritizm" və "qrupdan kənar ayrışdırıcılıq" fenomenini izah edir: əlaqəli bir sıra idrak proseslər nəticəsində "öz" və "yad" qrupların qiymətləndirmələrində fərqləri müəyyən etmək meyllərini "öz" qrupunun lehinə üstünlük edir. Müxtəlif sosial qrupların nümayəndələri arasında oxşarlıq və fərqlərin yaradılması ilə nəticələnir: **sosial kateqoriyalaşma, sosial identifikasiya və sosial müqayisə.**

Sosial kateqoriyalaşma- fərdin sosial obyektlərini (ətrafındakıları və özünü də daxil etməklə) fərd üçün əhəmiyyət kəsb edən meyarlara görə oxşarlıqları olan qruplara (kateqoriyalara) bölüşdürməklə nizamlaşdırma koqnitiv (dərkedici) bir prosesdir.

Sosial identifikasiya- fərdin özünü bu və ya digər sosial kateqoriyaya aid etməsi, onun qrup sosial mənsubiyyətinin subyektiv həyacanıdır.

Sosial müqayisə - müxtəlif sosial qrupların keyfiyyət xüsusiyyətlərinin əlaqələndirilməsi prosesidir, nəticədə onlar arasındakı fərqlərin qurulması, yəni qruplararası fərqləndirməsi, differensiasiyasıdır.

Qrupdaxili *favoritizmi* (digərinin maraqlarına qarşı bir qrupa üstünlük vermək meyli) və qrupdan kənar *ayrıseçkilik* bir sıra koqnitiv (dərketmə) proseslərin son bağlantısıdır, onların qaçılmazlığı "mən" in müsbət imicini qorumaq üçün fərdi müsbət sosial kimliyə ehtiyac diktə edir.

Mühazirə 10. Münaqişələr(Konfliktlər) və onların aradan qaldırılması yolları

1. Şəxslərarası münaqişələrin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri.
2. Münaqişələrin quruluşu və dinamikası.
3. Münaqişənin funksiyaları.
4. Münaqişələrin qarşısının alınması (profilaktikası) və münaqişə vəziyyətində davranış strategiyaları.

1.Şəxslərarası münaqişələrin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri

Münaqişələrin xatirələri, bir qayda olaraq, xoşagəlməz assosiasiyalara(pis təəssürata) səbəb olur: hədə-qorxu, düşmənçilik, haqlarını sübut etmək, küskünlük, anlaşılmazlıq , bəzən ümitsiz cəhdlər və s. ...

Nəticədə, münaqişənin həmişə mənfi bir fenomen kimi, hər birimiz üçün arzuolunmaz olduğu və xüsusilə rəhbərlər, menecerlər üçün qarşıdurmalarla daha tez-tez qarşılaşmalı olduqları düşünülür. Münaqişələr mümkün olduqda qarşısı alınmalı bir şey kimi görülür.

Müasir cəmiyyətdə münaqişələrin və onların tənzimlənməsinin rolu o qədər böyükdür ki, XX əsrin ikinci yarısında, xüsusi bir bilik sahəsi kimi, münaqişə(konflikt) sosiologiya, fəlsəfə, siyasətşünaslıq və təbii ki, psixologiya - onun inkişafına böyük töhfə verdi.

Münaqişə nədir?

Münaqişə-insan şuurunda kəskin mənfi həyəcanla əlaqəli, şəxslərarası və ya qruplararası münasibətlərdə bir-birinə zidd olan, əksinə istiqamətlənmiş tendensiyaların toqquşmasıdır.

Daxilişəxsi münaqişələr - subyektin, şəxsiyyətin ziddiyyətli istəklərinin nəticəsidir. Bu münaqişələr müxtəlif hallarla əlaqədar ortaya çıxa bilər, lakin çox vaxt - şəxsiyyət ziddiyyətləri mövcud olduqda.

Şəxslərarası münaqişə - tərəflərin qarşılıqlı ziddiyyətlər şəklində baş verən və mənfi emosional hallarla müşayiət olunan şəxsi və ya rəsmi həyat və fəaliyyət məsələlərində insanlar arasındakı ziddiyyətlərin həlli prosesini ifadə edir.

2. Münaqişələrin quruluşu və dinamikası

Münaqişə sosial-psixoloji fenomen kimi aşağıdakı elementləri əhatə edir:

münaqişə mövzusu - ortaya çıxan bir problemdir;

mübahisənin xarakteri və dərəcəsinin ifadə olunduğu bir *münaqişə vəziyyəti*;

münaqişə iştirakçıları öz məqsədlərini həyata keçirməklə və bu məqsədləri münaqişə yolu ilə həyata keçirməyə səy göstərmək;

tərəflərin toqquşmasına *səbəbi*;

tərəflərin qarşılıqlı konfliktə(münaqişədə) bu və ya digər formada hərəkətləri kimi bir *hadisə(insident)*;

münaqişə üzvləri tərəfindən istifadə olunan *vasitələri, metodları və üsulları*;

münaqişəni(konflikt) yaradan və davam edən *şərtlər*.

Müəyyən bir münaqişəni (konflikt) təhlil edərkən, bütün bu elementləri və onların xüsusiyyətlərini, habelə onun təşəbbüskarlarının səbəblərini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Münaqişə situasiyası(vəziyyəti) - ən azı ünsiyyətdə olan tərəfdaşlarından birinin qorxutmağı, fürsətlərini məhdudlaşdırması, şəxsi ləyaqətinə, dürüstlüyünə xələl gətirən və s. kimi qəbul etdiyi bir vəziyyətdir.

*Nəticələri ilə münaqişələr: **konstruktiv*** ola bilər - vəziyyətin daha yaxşı olmasına, maneələrin, digər çətinliklərin və s. aradan qaldırılmasına və vəziyyətin yaxşıya doğru inkişafına gətirən və **destruktiv** - onlar ictimai mühit və münaqişə ilə əlaqəli insanlar üçün dağıdıcı, mənfi bir xüsusiyyətə sahib ola bilər.

Öz inkişafında, sosial-psixoloji hadisə kimi, qarşıdurma bir neçə mərhələdən keçir.

Münaqişə münasibətlərinin səbəbləri müxtəlifdir və onları iki qrupa bölmək olar: *obyektiv və subyektiv*.

Münaqişənin *obyektiv səbəbləri*:

- 1.insanların maraqları obyektiv olaraq fərqlidir və buna görə də toqquşmaya səbəb ola bilər;
- 2.insanlar üçün əhəmiyyətli olan maddi və digər faydaların olmaması;
3. zəif maddi-texniki və digər fəaliyyətləri təmin edən tərəflər ;
4. cəmiyyətdə sosial gərginliyin artması və nəticədə nevrozizmin, aqressivliyin və insanların qarşıdurmasının artması obyektiv şəkildə baş verən meyl;
5. hüquq normalarının düşünülməməsizliyi, müxtəlifliyi və düzgün olmaması və s.

Münaqişə münasibətlərinin *subyektiv (psixoloji) səbəbləri*:

- 1) üçüncü tərəfin hərəkətləri və davranışları ilə əlaqəli səbəblər: rəhbərlər, valideynlər, uşaqlar (ailə münaqişələrində);
- 2) münaqişə münasibətlərinin iştirakçılarında olan səbəblər.

Münasibətlərin iştirakçılarında olan münaqişə münasibətlərinin *əsas səbəbləri*:

- 1) vəziyyətin **münaqişə kimi subyektiv qavranmasının xüsusiyyətləri**, amma bu əslində belə deyil;
- 2) insanların uyğunsuzluğu (sosial, psixoloji, psixofizioloji, funksional);
- 3) ziddiyyətli şəxsiyyətlərin kollektivində olması (nümayişkarənə(demonstrativ), balanssız, impulsiv, riqoristik (yəni insanı yalnız problemlərin həllində bir vasitə hesab edir), ultra(yüksək) dəqiq, yüksək pedantik şəxsiyyət və s.);
- 4) fərdi və qrup dəyərlərinin, mövqelərinin, gözləntilərinin(ümidlərinin) uyğunsuzluğu və hətta əks olmağı;
- 5) ünsiyyət mədəniyyətinin aşağı olması;
- 6) insanların ümumi psixoloji qorunmasının aşağı olması və azalması.

3.Münaqişənin funksiyaları

Şəxslərarası və qruplararası qarşıdurmaların funksiyaları - insanların münasibətlərində və onlarla əlaqəli şəxslərin və ya sosial qrupların rifahında oynadıqları rolu başa düşülür.

Bu rol birmənali müsbət və ya mənfi olaraq təyin edilə bilməz. Onun səciyyələndirilməsi təkcə "münaqişə" anlayışının qeyri-müəyyənliyindən deyil, həm də münaqişələrin həm iştirakçı tərəflər üçün həm müsbət, həm də mənfi əhəmiyyəti ola biləcəyindən asılıdır.

Şəxslərarası münaqişələrin müsbət mənası aşağıdakılar ola bilər:

1. insanlar və ya sosial qruplar arasındakı mövcud ziddiyyətləri aşkar edir və bu ziddiyyətləri dərk etməyə imkan verir;
2. münaqişə vəziyyətləri insanın həm müsbət, həm də mənfi tərəflərini ən yaxşı şəkildə ortaya qoyur;
3. əksər hallarda yaranmış münaqişəyə cəlb olunmuş insanlar bu və ya digər şəkildə onu həll etməyə çalışırlar;
4. hal hazırda münaqişələrin baş verməsi onların gələcəkdə baş verməsinin qarşısını alır və ya gələcək münaqişələrin şiddətini azaldır;
5. Münaqişə insanların psixologiyasını aktivləşdirir, onları düşünməyə (fikirləşməyə), bu vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa məcbur edir.

Şəxslərarası və qruplararası münaqişələrin mənfi nəticələri aşağıdakı kimi ola bilər:

1. münaqişələr, şübhəsiz ki, insan qarşılıqlı əlaqələrini pisləşdirir (ən azı müvəqqəti - onlar yaranıb mövcud olduqda);
2. açıq şəkildə münaqişədə iştirak edən insanların əhvalına mənfi təsir edir. Münaqişəli vəziyyətdə olan bu insanlar mənfi hissləri yaşayır və bu cür həyəcanlar həmişə insanın psixoloji vəziyyətinə mənfi (neqativ) təsir göstərir;
3. münaqişələr insanların müasir həyat şəraitində zəruri olan bir-biri ilə normal qarşılıqlı münasibətlərinə mane olur;
4. konfliktlərdən yalnız iştirakçıların özləri deyil, həm də ətrafdakılar əziyyət çəkirlər, xüsusilə də münaqişə vəziyyətini ürəklərinə yaxın gətirənlər;
5. münaqişələr nəinki kömək edə bilər, həm də insanların şəxsi (psixoloji) inkişafına mane ola bilərlər.

Real həyatda şəxslərarası və qruplararası qarşılıqlı münasibətlərin (münaqişələrin) müsbət və ya mənfi xüsusiyyətləri

müəyyən dərəcədə balanslaşdırılır və bu insanlar arasındakı müxtəlif münaqişələrin daim mövcud olması, sistemli şəkildə təzələnməsi və həll edilməsi üçün əsaslarından biridir.

Onun nəticələrin əsasında münaqişələr *pis nəticəsiz, ciddi mənfə və ya fəlakətli nəticələrlə* ola bilər.

Nəticələrinə görə münaqişələr *konstruktiv* və *destruktiv(dəğidici)* ola bilər:

Konstruktiv münaqişə(lər) - münaqişələrin meydana çıxdığı və bu sahədə *real vəziyyəti yaxşılaşdıran* münaqişələrdir.

Destrktiv(Dəğidici) münaqişə(lər)- əksinə, *vəziyyəti pisləşdirən münaqişələrdir*, həttdə müvəffəqiyyətlə həll olunsa da.

4.Münaqişələrin qarşısının alınması (profilaktikası) və münaqişə vəziyyətində davranış strategiyaları

Münaqişələrin idarə edilməsinin-yəni konfliktologiya qurucularından biri *Kurt Levin(almaniyalı amerikalı), insanların həm şəxsi, həm də şəxsiyyətlərarası münasibətlərini xarakterizə edən münaqişələrin 3 əsas növünü müəyyənləşdirdi:*

1. **"yaxınlaşma - yaxınlaşma"** tipli qarşıdurma. İnsanın bir-birinə uyğun gəlmədiyi iki məqsədə bir anda nail olmağa çalışması ilə xarakterizə olunur. Məsələn, bir insan evlilik seçmək problemini həll edir - onun üçün *eyni dərəcədə cəlbedici iki nəfərdən* biridir;

2. **"sil - sil"** kimi münaqişə. O, eyni dərəcədə *cəlbedici olmayan iki insan arasında* seçim etmək zərurəti ilə fərqlənir. Məsələn, *şəxsin biri ilə birgə işləmək seçimi* ilə qarşılaşır və *potensial tərəfdaşlarının hər ikisi də onun üçün arzuolunmazdır və başqa seçimi yoxdur.*

3. **"yaxınlaşma - uzaqlaşma"** münaqişəsi. Bir İnsanda həm cəlbedici (müsbət əlamətlər) və həm də cəlbedici olmayan (mənfə və ya dözümlü xüsusiyyətlər) xüsusiyyətlər mövcuddur.

Fərqli münaqişə vəziyyətlərində biz fərqli reaksiya veririk, lakin fərqli insanlarla oxşar vəziyyətlərdə reaksiyalarımız fərqli ola bilər. Problemin effektiv həlli üçün, münaqişədə iştirak edən digər insanların davranışlarını, maraqlarını və motivlərini, həmçinin münaqişənin xarakterini nəzərə almaq lazımdır(birgə yə fərdi hərəkət edərək).

Münaqişə vəziyyətində insanlar şüurlu və ya şüuraltı olaraq hansısa müəyyən bir davranış tərzini(üslubu) seçirlər. Davranış tərzini(üslubu), öz maraqlarınızı və qarşı tərəfin maraqlarını (birlikdə və ya ayrı-ayrılıqda) təmin etmək üçün nə qədər vacib olduğuna görə müəyyən edilir. Müəyyən bir qarşıdurmada davranış tərzini, öz maraqlarınızı (aktiv və ya passiv olaraq) və qarşı tərəfin (birlikdə və ya ayrı-ayrılıqda) maraqlarını təmin etmək istədiyiniz tədbirlə müəyyən edilir. Kenneth Tomas və Ralph H. Kilmen, münaqişə vəziyyətində davranış üçün ən əsas əlverişli strategiyaları hazırladılar. Bunu qrafik şəklində təqdim etsək, münaqişəni təhlil etməyə və ən yaxşı davranış strategiyasını seçməyə imkan verən Tomas - Kilmenin cədvəlinə əsaslanırıq.

Tomas-Klimenin cədvəli

Kompromis üslubu	
<i>Fərdi hərəkətlər</i>	<i>Birgə fəaliyyət</i>
Rəqabət üslubu	Əməkdaşlıq üslubu
Qaçma üslubu	Uyğunlaşmaq üslubu

Bu cədvəl öz tərzimizi(üslubünü) və ya hər hansı digər şəxsin tərzini(üslubünü) təyin etməyə kömək edəcəkdir. Reaksiya passivdirsə, şəxs *qarşıdurmadan çıxmağa çalışacaq*, əgər reaksiya aktivdirsə, münaqişəni *həll etməyə* cəhd göstəriləcəkdir. Bu cür qiymətləndirmələr özünüz üçün və münaqişə tərəfləri üçün edilə bilər.

Münaqişələrin həlli üçün beş əsas üslub mövcuddur:

1. **Rəqabət (tərzi)üslübü.** İnsan digər insanlarla əməkdaşlıqda maraqlı deyil ,amma iradəli qərarlar qəbul etməyə qadirdir.

Bu üslub aşağıdakı hallarda mümkündür:

- nəticə sizin üçün çox vacibdir və problemi həll etmək üçün hər şeyi edirsiniz;
- qərar tez alınmalı və bunun üçün kifayət qədər gücünüz var;
- siz hiss edirsiniz ki, başqa çarəniz (çıxışınız)yoxdur.

2. **Çəkinmək üslubu.** Bu üslub problemin o qədər də vacib olmadığı zaman, enerjini həll etmək istəyi olmadıqda istifadə olunur. Bəlkə vəziyyəti düşünmək üçün bir müddət - möhlət lazımdır.

3. **Uyğunlaşma üslubu(tərzi).** İşin nəticəsi başqası üçün son dərəcə vacib olanda və sizin üçün vacib olmadıqda istifadə edə bilərsiniz. Üstündə dayana bilməyəndə: çünki digər şəxs daha çox gücə malikdir. Və ya maraqlarınızı qorumaqdansa, daha çox kiminləsə yaxşı münasibət qurmağınız daha üstüdür.

4. **Əməkdaşlıq üslübü(tərzi).** Digər üslublarla müqayisədə daha uzun iş tələb edir. Problemin həlli hər iki tərəf üçün vacibdirsə bu üslubdan istifadə etməyiniz məsləhətdir.

5. **Güzəşt üslübü (tərzi).** Arzuların qismən təmin edilməsi. Effektivdir, əgər tərəflər eyni şeyi istədikdə təsirli olur və eyni zamanda da yerinə yetirmək mümkün deyil.

Münaqişə vəziyyətlərinin konstruktiv həlli üçün aşağıdakı tövsiyələrə əməl edilməlidir:

1. Qarşıdurmada qalib gələn yoxdur: hər iki tərəf həmişə itirir. Buna görə, kimin ən çox günahlandırıldığını axtarmaq və "təhqir edilmiş qürur" vəziyyətində olmaq mənasızdır. İlk addımı atmağa cəsarət edin - bu xarakterinizin və özünə hörmətinizin göstəricisidir.

2. Söhbəti xoşunuza gəlməyən konkret vəziyyətin təsviri ilə başlayın. Mümkün qədər obyektiv olmağa çalışın. Bu barədə nə qədər ətraflı danışsanız, bir o qədər yaxşıdır. Mümkünsə, konkret misallar verin.

3. Bu vəziyyətdə nə hiss etdiyinizi -deyin. İnsanlar arasındakı bir çox münaqişə, izah edilməmiş fikir və hisslərin olması ilə mürəkkəbləşir. Bəzən onların sadəcə ifadəsi, bu mənfi hisslərin mübadiləsi - vəziyyəti düzəltməyə imkan verir. Sadə sözlərdən istifadə edin: "Mən narahat oldum", "Mən qorxdum", "Mən hirsələndim".

4. Qarşı tərəfi dinləməyə çalışın (bu olduqca çətin olsa da). Yadınızda olmalıdır ki, fərqli düşüncələriniz, vəziyyət barədə fərqli təsəvvürləriniz var və bu- münaqişənin səbəbi oldu. Buna görə ifadə olunanlara həqiqət kimi deyil, rəqibinizin mövqeyinin, istəklərinin və maraqlarının əks olunması kimi yanaşın. Diqqətlə qulaq asın(dinləyin), söhbəti kəsməyin, mübahisə etməyin. Müsahibinizi həqiqətən ciddi şəkildə dinlədiyinizi göstərin və razılığa gəlməyə

çalışın. Bunu başın hərəkəti ilə (baş əyməyi ilə) vurğulamaq və təsdiqləmək olar və xahiş ilə konkret bir misal vermək. Bu, qarşı tərəfin duyğularını və hərəkətlərini daha yaxşı başa düşməyinizə və həmsöhbətinizin səmimi söhbətə uyğunlaşmasına kömək edəcəkdir. Münaqişə çox ciddidirsə, qarşılıqlı təhqirlərdən və ittihamlardan çəkinmədən bir-birinizi dinləməyinizə kömək edəcək - "kənar bir adama" müraciət ediniz.

5. Daxili (qizli) fikirləri nizamlamağa çox faydalıdır. Daxili \Gizli fikirlər- başqalarının duyğuları və düşüncələri (fikirləri) haqqında zənnlər, gümanlar, qorxular, fərziyyələrdir. Fərzlərinizin doğru olduğundan əmin olmaq üçün insanın özündən soruşmaq daha yaxşıdır. Bu barədə soruşulsa, kifayət qədər açıq olmağa çalışın, çünki zənnlər (zənn etmək), gümanlar, bir qayda olaraq, real əsaslara söykənməlidirlər. Hər hansı bir söhbətə son qoyarkən şərh verməkdən çəkinin. Sizi ayıran problemlərə yox, məs fikirlərinizin, hisslərinizin, hərəkətlərinizin üst-üstə düşdüyü suallara diqqət yetirin. Bununla siz ziddiyyətlər zonasını məhdudlaşdırırsınız.

6. Vəziyyətin, davranışın, münasibətlərin dəyişməsi ilə bağlı konkret təkliflər vermə fürsəti tapız (misal üçün, "Sizi xahiş edirəm ...", "Ümid edirəm ki, Sizə çətin olmaz ..."). Söhbətin sonunda- vəziyyəti və ya münasibətinizi dəyişdirənsə, - *nəyin dəyişəcəyini* söyləyin. Təhdid etmək və ultimatumlara müraciət etmək qeyri-mümkündür - ona görə ki müsbət perspektivlər daha cəlbədidir. Qeyd edək ki, *bir şəxs istəyinizlə davranışını və ya rəftarını dəyişdirirsə - o qalib gəlir*. Bu üsul müəyyən bir cəsarət tələb edir. Ancaq bu söhbətdə səmimi və dürüst olsanız, *münasibətlər pisləşməyəcək və daha çox hörmətə səbəb olacaqsınız*.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, - "Çina Çap", -2002, -620S.
2. Həmzəyev M.Ə. Babayev S.M. Təlim psixologiyasının bəzi məsələləri, Bakı, -1965.
3. Сеидоа С.И. Социальная психология творчества ,Азербайджанский центр перевода., Баку, -1994.
4. Şəfiyeva E.İ., Həmzəyev M.Ə., Psixologiya, Bakı, 1998.
5. Məhərrəmov M.C. Psixologiya, Bakı, ADU-nun nəşri, 1968
6. Abdullayev A.K., Ağayev Ş.S., Zakuyev Ə.K., Mustafayev M. Psixologiya, Bakı, Azər nəşr, I hissə, -1960, II hissə, -1961.
7. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya, -Bakı, -2007.
8. Амен Д.Дж. Мозг и душа : новые открытия о влиянии мозга на характер, чувства, эмоции / Дэниэл Дж. Амен ; пер. с англ. Инны Антипкиной. – Москва : Эксмо, 2012. – 302, [1] с. : ил. – (Психология и мозг по Амену).
9. Караванова Л.Ж. Психология: учебное пособие., - Москва: Дашков и Ко, 2014. -263.
10. Гришина Н. Психология конфликта: учебное пособие, -Санкт-Петербург: Питер пресс, -2018, -574С.
11. Немцов Р.С. Психология: учебник, -Москва: Кно-Рус, 2014, -718С.
12. İNTERNET RESURSLARI-VİKİPEDIYA, ENSİKLOPEDIYALAR VƏ LUĞƏTLƏR.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur